

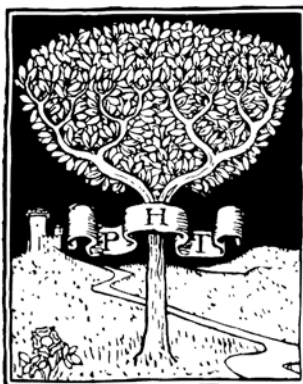


**PERSONHISTORISK  
TIDSKRIFT**

**2018:1 ♡ Årgång 114**



# PERSONHISTORISK TIDSKRIFT



Redaktör  
Hanna Enefalk

Utgiven av Personhistoriska samfundet  
2018:I

# Personhistorisk tidskrift

*Personhistorisk tidskrift* utges med stöd av Patriotiska Sällskapet och Klas de Vylders fond.

## ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Hanna Enefalk

## KONTAKT

[www.personhistoriskasamfundet.org](http://www.personhistoriskasamfundet.org)

Redaktör: [red@personhistoriskasamfundet.se](mailto:red@personhistoriskasamfundet.se)

Postadress: Hanna Enefalk, Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap/Historia,  
Karlstads universitet, 651 88 Karlstad

Förfrågan om äldre nummer av *PHT*: samfundets sekreterare Lena Milton,  
[info@personhistoriskasamfundet.se](mailto:info@personhistoriskasamfundet.se)

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: Peeter Mark,  
[pht@personhistoriskasamfundet.se](mailto:pht@personhistoriskasamfundet.se)

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 alt. bankgiro 245-1714.  
Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i  
hela världen är 250 kr plus porto.

## GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Art-O-Matic, Stockholm

## TRYCK

Norrbacka tryckeri (Stockholm) och Grafiska punkten (Växjö) i april 2018.

*Personhistorisk tidskrift* välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Honorar för medverkan i *PHT* utbetalas inte; däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på adressen ovan.

# Från redaktören

En vän till mig – vi kan kalla honom Dator-Jonas – blir glad varje gång den stora datortillverkaren lanserar en ny uppdatering. Han kan inte förstå varför inte jag också gillar att arbetsverktyget jag är beroende av plötsligt görs om och jag måste leta för att hitta funktionerna jag behöver. För att inte tala om att vissa program över huvud taget inte fungerar längre, eftersom de är ”för gamla” för den uppdaterade mjukvaran.

Det är även Dator-Jonas som under en av våra konversationer påpekade att cd-skivan är ett ganska gammalt medium vid det här laget – det är egentligen konstigt att den fortfarande hänger med, menade han.

Det du som är prenumerant just nu håller i din hand är ett medium som hängt med betydligt längre. En tidskrift, förvisso, men till utseende och funktion i grund och botten en *codex* – en bok. Eftersom den är din alldeles egna kan vi väl så här i individualismens tidevarv kalla den för en ICodex.

I din ICodex denna vår kan du läsa om tre ytterligt stridbara personligheter: Joen Petri Klint, som från sitt östgötska pastorat svingade piskan mot påvedömet i Rom; Agda Östlund, driven retoriker för kvinnornas och socialismens sak; och Ellen Key, författaren till *Barnets århundrade* (men även, som det visar sig, varm anhängare av Herman Lundborgs rasbiologiska institut i Uppsala).

Numret innehåller också några texter om aktuella personhistoriska ämnen. Christina och Lars-Åke Engblom berättar om minnesrunornas växande betydelse för den isländska pressen, Bo G Hall rapporterar från Bokmässan och Olof Holm, en av redaktörerna för källutgåvan *Böter och fredsköp*, som recenserades i *PHT* i våras, träder till försvar för den tryckta boken. Därtill recenserar i vanlig ordning ett antal intressanta biografier och memoarer.

Jag gratulerar dig till införskaffandet av din ICodex. Du behöver inte godkänna tjugo sidor finstilt användaravtal eller ominstallera din programvara – det är bara att öppna och läsa!

*Hanna Enefalk*

# Innehållsförteckning

	<b>Artiklar</b>	
<i>Emma Vikström</i>	Människosläktets århundrade: Ellen Key och Statens institut för rasbiologi	9
<i>Sofia Gustafsson</i>	Joen Petri Klint: Stridbar kyrkoherde i Vasatid	29
<i>Magnus Gustafson</i>	Amason och moder: Retoriska strategier hos Agda Östlund	51
	<b>Recensioner</b>	
<i>Tiina Rosenberg</i>	Se på mig: En biografi över Zarah Leander <i>Av Beata Arnborg</i>	73
<i>Mats Wängersjö</i>	Göran Johansson: En färgstark visionär Bengt Tengroth: Arbetargrabben som blev varvsdirektör <i>Av Bert Mårald</i>	76
<i>Carl Henrik Martling</i>	Biskops vederlike: Minnen och reaktioner <i>Av Michael Bejke</i>	81
<i>Vilhelm Scharp</i>	Labyrinten: Minnen från Tyskland under 1920- och -30-talen och andra skrifter <i>Av Åke Lilliestam</i>	85

	<b>Debatt</b>	
<i>Olof Holm</i>	Till försvar för den tryckta boken	87
	<b>Nytt om personhistoria</b>	
<i>Bo G Hall</i>	Många biografier på Bokmässan 2017	91
<i>Christina och Lars-Åke Engblom</i>	Minnesrunor: Livsviktiga för dagspressen på Island	94
<i>S Gunnar Edlund</i>	”Sanning, kärlek, arbete”: Siljansgården och Siljansskolan	102
	<b>Medarbetare i detta nummer</b>	108





# Människosläktets århundrade: Ellen Key och Statens institut för rasbiologi

Av Emma Vikström



Öndagen den åttonde maj 1921. I vad som förefaller vara en av eftervärlden bortglömd insändare till *Dagens Nyheter* vädjar författaren och pedagogen Ellen Key (1849–1926) till Sveriges riksdagsmän att anta det förslag som berör bildandet av ett statligt rasbiologiskt institut. Docenten och sedermera professorn Herman Lundborg (1868–1943) omnämns i insändaren som en ”utmärkt vetenskapsman” inom den ännu unga disciplinen eugenik, som Key anser vara av största vikt för Sveriges framtid.<sup>1</sup> Av ”fosterlandskärlek” och rädsla att denna ”ypperliga svenska kraft” ska bege sig utomlands om institutet inte bildas i Sverige griper Key till pennan med förhoppning om att kunna påverka riksdagsmännen.<sup>2</sup> I tidigare brev till Lundborg uttrycker hon även sitt stöd för grundandet av

ett rasbiologiskt institut och beskriver rashygien som ”det viktigaste af alla ämnen”.<sup>3</sup>

Förutom titlar som pedagog, föreläsare och författare har Ellen Key även blivit omskriven som socialist, kvinnosaks kvinna och kulturkritiker. I sitt tudelade verk *Barnets århundrade* från 1900 argumenterade hon emot barnarbete och aga och framhävde vikten av en individuellt anpassad pedagogik, ett utbyggt statligt mödraskydd och kvinnlig rösträtt. Boken dedikerade hon till de föräldrar som önskade att fostra det nya århundradets människor, som hon även föreställde sig skulle omdana samhället från grunden. Detta ska ses mot bakgrunden av Keys utopism som var starkt präglad av Herbert Spencers (1820–1903) evolutionstänkande och kritik av kristendomens syn på människan som predeterminerad.<sup>4</sup>

Keys verk bör därmed förstås som en del av de ”modernitetssträvanden” som uppstod vid förra sekelskiftets början med individualisering, sekularisering och politiska krav på jämställdhet mellan kön och klasser.<sup>5</sup> Med sin kritik av den traditionella, ”själamördande” skolan inspirerade Key även den internationella reformpedagogiska rörelsen. Verket blev mycket hyllat framför allt i Tyskland, där det tryckets i hela 36 upplagor fram till Keys död 1926.<sup>6</sup> I jämförelse fick boken ett ljumt mottagande i Sverige under hennes livstid och utkom i endast två upplagor fram till 1927. Under 1900-talet har boken dock kommit att bli något av en pedagogisk klassiker och idag anses Key vara en pionjär för kvinnors och barns rätt i samhället.

Som äldsta barnet till den liberala riksdagsmannen Emil Key och adelskvinnan Sophie Posse erhöll Ellen Key en varierad och rik bildning i hemmet under sin uppväxt på herrgården Sundsholm i Småland.<sup>7</sup> Efter att ha agerat som sin fars sekreterare i Stockholm under 1870-talet arbetade Key i nästan tjugo år som lärarinna vid Anna Whitlocks flickskola i Stockholm.<sup>8</sup> Hon var en självlärd pedagog och tillhörde följaktligen inte den krets av främst manliga akademiker och skolmän som angav riktningen för den pedagogiska disciplinen vid den här tiden.

Key deltog däremot ofta med inlägg om skola, bildning och uppfostran i tidskrifter som *Verdandi* och som omtyckt folkbildande föreläsare vid Anton Nyströms (1842–1931) nygrundade arbetarinstitut i Stockholm.<sup>9</sup> *Barnets århundrande I* och *II*, som båda utkom 1900, består till stor del av hennes föredrag och artiklar samlade från 1880-talet och framåt. Böckerna omnämndes inte i några pedagogiska tidskrifter eller större dagstidningar i Sverige, vilket enligt Torbjörn Lengborn är anmärkningsvärt, då ett antal av hennes tidigare publikationer väckt samhällsdebatt i hemlandet.<sup>10</sup> Som samlat verk blev *Barnets århundrade* däremot översatt och mycket uppmärksammat internationellt, i synnerhet i Tyskland, vilket möjliggjorde en rad föreläsningsresor till bland annat Hamburg, Berlin och Leipzig under början av 1900-talet.<sup>11</sup> Verket fann uppskattning framför allt på grund av Keys progressiva barn- och kvinnosyn, och hennes kritiska förhållningssätt till traditionell skolbildning i kapitel med namn såsom ”*Uppfostran*”, ”*Själamorden i skolorna*” och ”*Böckerna mot läseböckerna*”.

Historieskrivningen om Ellen Key som en progressiv tänkare kan te sig motsägelsefull i ljuset av kontakten med Lundborg och hennes insändare angående det rasbiologiska institutet. Intresset för rashygien existerade dock inte enbart i konservativa politiska

läger, trots att historiografin om de tidiga rashygieniska idéerna ofta har fokuserat på dess manliga, akademiska företrädare. Även reformvänliga och icke-akademiska kretsar hade betydelse för eugenikens popularisering under 1900-talets början.<sup>12</sup> Historikern Ann Taylor Allen har exempelvis framhållit hur både radikala och liberala sammanslutningar inom den tyska och brittiska kvinnorörelsen var engagerade i rashygieniska frågor. Detta gällde även dess prominenta förgrundsgestalt, såsom Helene Stöcker (1869–1943) och Ellen Key.<sup>13</sup> Vidare menar Taylor Allen att flertalet av dessa så kallade ”feministiska” förespråkare av eugenik var skeptiska gentemot rashierarkiska idéer. Engagemanget för rashygien inom dessa grupper bör istället förstås som en strävan för att höja den moraliska och fysiska kvaliteten hos en nations befolkning samt att påtala frågor om sexuell reproduktion offentligt.<sup>14</sup>

I sin omfattande biografi om Ellen Key poängterar även idéhistorikern Ronny Ambjörnsson att Key inte bör förstås som en företrädare för en rasistisk rasideologi.<sup>15</sup> Hennes uttalanden om eugenik och användning av begreppet ”ras” handlar enligt Ambjörnsson om ett genetiskt perspektiv på utveckling och ärftlighet:

Key menade att det är möjligt att ”förbättra” människor genom att varje individ, man som kvinna, med större

medvetenhet tänker på med vem de vill ha barn.<sup>16</sup>

Key ville således ersätta begreppet eugenik med det hon kallade ”erotoplastik”.<sup>17</sup> Detta definierade hon som ”läran om kärleken såsom medvetet formande konst i stället för blind alstringskraft”.<sup>18</sup> Vid valet av en partner och skapandet av nya generationer var det enligt Key viktigt att föräldrarna gör ett ”rasgagandets” och ”kärlekens urval”, samt att samhället verkar för ”att kärlek allt mindre uppstår under för släktet ogynnsamma villkor”.<sup>19</sup> Ambjörnsson menar vidare att detta bör förstås som en del av Keys elitism, som grundade sig i hennes vurmande för individualism och genier. Enligt Ambjörnsson är det karakteristiska för Keys rashygieniska idéer kopplingen hon etablerade mellan eugenik och politik. Exempelvis påpekar han att Keys eugeniska tankar rörde sig inom samma idésfär som de svenska steriliseringslagarna från 1934 och 1941. Trots att detta var efter Keys bortgång menar Ambjörnsson att det inte är ”omöjligt att hon också utövade påverkan”.<sup>20</sup>

Mot bakgrund av den ovan nämnda insändaren och korrespondensen från Key till Lundborg, vilket mig verterligen är källmaterial som inte har behandlats tidigare, argumenterar jag i det följande för att Key entydigt utövade påverkan då hon aktivt tog ställning för det rasbiologiska institutet, bedrev

opinion för dess sak och exempelvis inte var främmande för sterilisering av kriminella. I föreliggande artikel contextualiseras och fördjupas således Keys inställning till eugenik och grundandet av det rasbiologiska institutet, samt ges en inblick i korrespondensen mellan Key och Lundborg. Key ansåg att barnen, och därmed framför allt framtida generationer, var de som i förlängningen skulle beskyddas mot "degeneration" genom samhällseugeniska åtgärder. Denna argumentationslinje blir särskilt framträdande i den insändare Key skriver till Sveriges riksdag och en tidskriftsartikel där hon föreslår eugeniskt begränsade äktenskap, och den påbörjas redan i hennes pedagogiska huvudverk, *Barnets århundrade*.

### Eugenik i Barnets århundrade

I det följande kommer jag att skissera hur Ellen Keys eugeniska tankegångar gestaltade sig i *Barnets århundrade*. Dessa rashygieniska idéer har tidigare endast berörts kortfattat i biografisk forskning om henne och Herman Lundborg och forskning kring det rasbiologiska institutets historia.<sup>21</sup> Keys uppfattning om eugenik och människosläktes "stegring" har framförallt förklarats genom hennes läsning av exempelvis Herbert Spencer (1820–1903), Francis Galton (1822–1911), Ernst Haeckel (1834–1919) och Friedrich Nietzsche (1844–1900).<sup>22</sup> Som nämnts ovan berör ett fåtal stu-



Vykort på Ellen Key ca 1910, fotograf Rudolf Dührkoop. Originalet tillhör Uppsala universitetsbibliotek, Lindenbaums samling.

dier även hur Key ville vidareutveckla Galtons begrepp eugenik genom att kalla det "erotoplastik", som framhöll vikten av erotiken och "kärlekens urval" vid barnalstringen.<sup>23</sup> Detta är något Key initialt formulerar i första kapitlet av *Barnets århundrade*, som senare får titeln "Barnets rätt att välja sina föräldrar". Kapitlet kan förstås som ett

exempel på Keys progressiva tänkande då hon pläderar för utomäktenskapliga barns rätt att bli erkända som legitima samhällsindivider. Hon kritiserar därmed den kristna sedligheten och ifrågasätter det kristna äktenskapets legitimitet. Med hänvisning till det antika kroppsidealet och dyrkan av sinnesupplevelser motsätter sig Key ett kristet ideal om kyskhets och själens högre ställning i förhållande till kroppen och sexualiteten.<sup>24</sup> Genom det hon kallar "generationernas helighet" framhåller hon istället vikten av att föräldrar, och i synnerhet mödrar, känner ansvar för den stora uppgiften det innebär att ge upphov till liv och inte väljer en "urartad" partner.<sup>25</sup>

Det återstår många generationers utveckling innan det för en kvinna blir instinkt – en oemotståndligt bjudande instinkt – att icke göra en fysiskt eller psykiskt förfallen eller urartad man till far åt sina barn. [...] Kvinnan har i detta afseende endast en plikt, en ovillkorlig, en mot hvilken hvarje öfverträdelse är en synd, den att den nya varelsen, hon ger lifvet, skall vara alstrad i ömhet och renhet, i sundhet och skönhet, under full ömsesidig harmoni, full ömsesidig vilja, full ömsesidig lycka – icke någonsin i rus, i vanslöhet, i leda, med deladt, med upproriskt sinne.<sup>26</sup>

Key menar att mannens instinkt på detta område är starkare, men att

det äktenskapssystem där kvinnan är beroende av mannen och måste underkasta sig de äktenskapliga plikterna undergräver möjligheten att främja kärleksfulla relationer. På så sätt hindras både kvinnor och män att alstra barn i samförstånd och med respekt för framtida generationers "helighet".

En anledning till att Key argumenterar för en reglering av barnafödandet på eugeniska grunder beror på tron att förvärvade egenskaper, såsom kriminalitet och alkoholism, är ärftliga. Naturvetenskapen bör därför agera som grundval för rättsvetenskap och pedagogik, och Key poängterar att både samhället och vetenskaperna måste verka för att människosläktet blir fritt från "förbrytartyper". En åtgärd hon föreslår är att belägga handlingar som går emot det "naturliga urvalet" med juridiska straff:

Människan måste lära känna lagarna för det naturliga urvalet och handla i dessa lagars anda. Samhällsstraffen måste ställas i utvecklingens tjänst, blifva en skyddsåtgärd för det naturliga urvalet. I främsta rummet måste detta ske genom att förbrytartyper – hvars egenart som sådan dock endast vetenskapsmannen kan afgöra – blir hindrad att fortplanta sig, så att hans egenskaper icke må gå i arf till någon afkomma.<sup>27</sup>

En vidare linje i denna argumentation är att människor, och särskilt kvinnor och

ungdomar, bör bli bekanta med lagarna om ärftlighet och det naturliga urvalet, så att dåliga anlag och egenskaper inte kan föras vidare på grund av okunskap. Detta skulle kunna förstås som en tidig plädering för sexualundervisning:

Endast genom att en hvar från tidigaste barndomen vid hvarje sin fråga i detta ämne erhåller ärliga svar, lämpade efter hvarje stadium af sin utveckling och en hvar sålunda vinner en full klarhet öfver sitt eget väsen som köns-varelse, en djup ansvarskänsla i fråga om sin framtida uppgift som sådan, en vana vid allvarligt tänkande och allvarligt talande i detta ämne, kan ett ypperligare släkte med en högre sedlighet framträda.<sup>28</sup>

Enligt Key ska kunskapen om människans tillblivelse endast behandlas teoretiskt i skolan, då huvudansvaret för undervisning i "kärlekens mysterium" bör ligga på modern. Modern rekommenderas även förmedla kunskaperna "långsamt och varsamt" med hjälp av skönlitteratur, då en alltför ensidig, naturvetenskaplig framställning inte kan göra den centrala kärleksaspekten rätta.<sup>29</sup>

I sin kritik av det kristna äktenskapet menar Key vidare att det inte är makarnas vigsel som ger ett barn dess heliga ställning, utan den kärlek som ligger till grund för dess alstrande. Hon hävdar provokativt att ett barns föräldrar därför skulle kunna vara vigda av påven

i Peterskyrkan, men att de trots detta inte behöver vara mer lämpade som föräldrar än ett ogift par.<sup>30</sup> Ungdomen måste således lära sig att värda den ansvarsfulla uppgift det innebär att ge liv, och inte ta lättsinnigt på en kärleksförbindelse. Key menar därmed att det är förkastligt att ingå äktenskapet och ge liv åt barn enbart på grund av ekonomiska eller sedliga skäl:

[...] ungdomen måste äfven veta att man på ett vida djupare sätt förfelar den om man med kalla hjärtan och sinnen ger upphof åt ett barn, vare sig inom ett af världsliga motiv ingånget äktenskap, eller inom ett af »sedliga» skäl sammanhållet, där den inträdda disharmonien fortplantas på nya var- elser.<sup>31</sup>

Kapitlet "barnets rätt att välja sina föräldrar" utmynnar således i en plädering för kommande generationers rätt att inte födas i disharmoniska, kärleklösa äktenskap till "urartade" föräldrar, då de negativa egenskaperna från föräldrarna riskerar att fortplanta sig i barnets väsen. Denna tolkning av darwinismen, som menar att goda likväl som dåliga förvärvade egenskaper hos en individ ärvs, kan förstås som en typ av lamarckism och pedagogisk utvecklingsoptimism som var vanlig under 1900-talets början.<sup>32</sup> Den evolutionistiska utopi som framträder hos Key är att samhällsmedborgarna, eftersom de har tillgång till naturvetenskaplig

forskning om ”ärftlighetens mysterier”, bör eftersträva att skapa en högre slags mänsklighet. Detta kan enligt Key ske medelst kärleksäktenskap som är eugeniskt säkerställda genom läkarintyg och släkterferforskningar:

Och det synes mig som om det för samhället borde vara minst lika viktigt att erhålla läkares intyg om lämplighet för äktenskapet som om lämplighet för krigstjänsten! I ena fallet gäller det att gifva, i det andra att taga lif och ehuru det senare hittills visserligen blifvit betraktadt som en långt allvarligare angelägenhet än det förra, torde dock ett vaknande samfundsmédvetande snart komma att påyrka ett steg i den nämnda riktningen.<sup>33</sup>

Då ett äktenskapsförbud per se inte förhindrar föräldraskap menar Key att det vore idealt om människor i framtiden frivilligt avstod från att ge liv åt avkomma med dåliga anlag eller ärftliga sjukdomar. Innan dess menar hon dock att det behövs en lagstiftning för ”känslornas och sedernas omdanande”.<sup>34</sup>

Eftersom både eugenik och pedagogik under 1900-talets början eftersträvade ett omdanande av människan och samhället på såväl ett moraliskt som fysiologiskt plan, skulle man kunna säga att det fanns beröringspunkter mellan de båda disciplinerna.<sup>35</sup> Hos Key framträder eugenik framför allt som en viktig allmänbildande vetenskap, som bör ligga till grund för

bland annat äktenskapslagstiftningen. Med hjälp av denna vetenskap och lagstiftning menar Key att blivande föräldrar skulle lära sig att handla etisk vid giftermål och familjebildning, och att människosläktet på så sätt skulle nå en generell ”höjning” och förbättring. I följande avsnitt ska denna syn sättas i relation till den vetenskapliga eugeniken som uppkom i Sverige vid förra sekelskiftets början.

### **Eugenik under tidigt 1900-tal**

Rasbiologi, i betydelsen att studera och kategorisera människan i olika biologiska ”raser” utifrån fenotypiska skillnader, anses idag vara icke-vetenskapligt, rasistiskt och därmed obsolet.<sup>36</sup> Begreppen rasbiologi och eugenik frambringar osökt associationer till 1930-talets steriliseringslagar och de antisemitiska och rasistiska motiverade folkmorden i Europa under den nazistiska Hitlerregimen. Det existerade emellertid en tidigare rasbiologisk idéströmning som utvecklade sig inom en svensk och europeisk kontext under 1900-talets första årtionden.

Denna, ibland kallad ”första vågens” eugenik, bör ses som ”en del av en bred västerländsk tradition av rastänkande och rasforskning”.<sup>37</sup> Bland dess föregångare kan Carl von Linné (1707-1778), Immanuel Kant (1724-1804) och Arthur de Gobineau (1816-1882) nämnas, då de på olika sätt delade in

människosläktet i olika kategorier baserade på utseende och egenskaper, och även skapade hierarkier mellan dem.<sup>38</sup> Starkare än tidigare gör dock eugeniken och rasbiologin som uppkommer under förra seklets början anspråk på att vara ett systematiskt och "vetenskapligt studium av den mänskliga rasens variation".<sup>39</sup>

Begreppet rashygiene, från tyskans *Rassenhygiene*, definieras av historikerna Gunnar Broberg och Mattias Tydén som den praktiska tillämpningen av en teoretiskt underbyggd rasbiologi med syfte att förändra befolkningens sammansättning.<sup>40</sup> Inom rashygienen spelade även idén om biologisk determinism en tydlig roll i synen på människan.<sup>41</sup> Den eugenik som uppkom under 1900-talets början betonade dock inte skillnader och hierarkier mellan olika föreställda "raser" på samma sätt som 1930-talets nazistiskt genomsyrade rasbiologi, även om det består en idéhistorisk kontinuitet mellan dem.<sup>42</sup>

För att förstå varför och hur en vetenskapligt motiverad eugenik uppkom i Europa vid den här tiden bör den ses i ljuset av en större socialhygienisk rörelse som eftersträvade mänskligt välstånd i takt med medicinska och naturvetenskapliga framsteg. Påtagliga "samhällshot" mot denna framstegsanda var in- och utvandring av arbetskraft, ökade kostnader för "sinnessjuka" och kriminella samt en förment försämrad

befolkningskvalitet och nativitet på grund av industrialiseringen.<sup>43</sup> Med en växande social oro och det första världskrigets utbrott tog föreställningen om mänsklighetens och västerlandets undergång form i den så kallade degenerationstanken, det vill säga idén om en "inre fiende" i form av "ärftligt betingad undermålighet" som skulle innebära "rasfördärv", sjukdom och död hos den egna befolkningen.<sup>44</sup> Botemedlet mot detta ansågs vara vetenskap samt samhällshygieniska och sociala reformer.<sup>45</sup> Sådana lösningsförslag ligger också nära Keys plädering för läkarintyg vid giftermål och en breddad folklig utbildning i ärftlighetens och sexualitetens "mysterier". Mer explicit än andra samtida eugeniker poängterade dock Key att det moraliska argumentet, i form av ansvar för och kärlek till de kommande generationerna, är det som bör väga tyngst.<sup>46</sup>

I Sverige skedde populariserandet och vetenskapliggörandet av rasbiologin framför allt genom läkaren Herman Lundborg och den närmaste kretsen omkring honom.<sup>47</sup> Efter att Lundborg tagit sin examen, vidareutbildat sig i Europa och arbetat på en rad olika hospital och vårdanstalter i Mellansverige, disputerade han 1914 med en avhandling om sjukdomars ärftlighet och en särskild form av dödlig epilepsi hos en bondesläkt i Blekinge. Avhandlingen fick *Svenska*



*läkaresällskapets* pris och blev mycket uppskattad utomlands. Den refererades även ofta till i det *Svenska sällskapet för rashygien* som Lundborg tog initiativet till att grunda 1909.

Från och med 1912 framhöll Lundborg vikten av ett särskilt rasbiologiskt forskningsinstitut med rådgivande uppgifter.<sup>48</sup> 1915 bytte han sin docenttitel i psykiatri till ”rasbiologi och medicinsk ärftlighetslära”, och genom den mycket populära *Svenska folktypställningen* 1919 vann han och sällskapet folkliga och politiska sympatier för grundandet av ett svenskt rasbiologiskt institut.<sup>49</sup> Sällskapet gav under åren 1919–1923 även ut en rad populärvetenskapliga skrifter där dessa idéer utvecklades. 1921 lades slutligen ett förslag om inrättandet av ett rasbiologiska forskningsinstitut fram som motion i riksdagen, undertecknad av både liberala och socialdemokratiska representanter.<sup>50</sup>

1922 öppnades institutet vid Uppsala universitet efter vad som skulle kunna beskrivas som en framgångsrik politisk lobbyverksamhet. För att mobilisera opinion i frågan om det rasbiologiska institutet hade Lundborg med flera bildat ett nationellt sällskap för rashygien, givit ut böcker och en tidskriftsserie, skrivit i dagspressen, organiserat utställningar och hållit föreläsningar.<sup>51</sup> Lundborg bedrev på så sätt ett aktivt nätverksarbete, där han spred sina

idéer genom att exempelvis skicka sina böcker till ett antal kulturpersonligheter och forskare runt om i Sverige och Europa. Det var genom ett sådant brev som Key och Lundborgs korrespondens inleddes, vilket ska behandlas närmare i följande avsnitt.

### ”Bäste herr Professor”

I den korrespondens som finns bevarad<sup>52</sup> från Key till Lundborg märks framför allt en vördnad för Lundborgs vetenskapliga projekt.<sup>53</sup> Det första bevarade brevet är daterat 1914. I det nämner Key en artikel som hon skrivit om det nya äktenskapslagsförslaget och uppmanar Lundborg att läsa den. Key betonar äktenskapsreglering som en särskilt viktig fråga för eugeniken och ifrågasätter varför Lundborg inte kritiserat lagförslaget offentligt:

Men i all världens namn, ni som är auktoritet i saken, angrip deras *eländiga pjäskförslag* med tungt artilleri! Redan för 14 år sedan skref jag [i Barnets århundrade] att kvinnan bord[e] göra släktforskningar istället för att skriva klen skönlitteratur! Jag hoppas Er bok i det fallet skall få bättre verkan!!<sup>54</sup>

Boken Key refererar till är troligtvis *Rashygien och rasbiologi: Små populärvetenskapliga skrifter* som Lundborg publicerat samma år. I brevet tackar hon för den ”mycket nödvändiga” skriften och tipsar honom att skicka

den till en eugeniker hon har kontakt med i England, doktor Caleb W. Saleeby (1878-1940). Key skriver vidare att Saleeby nämligen uppmärksammat hennes förtjänstfulla passager om eugenik i *Kärleken och äktenskapet* och *Barnets århundrade* i en föreläsningsserie hos det engelska eugeniska sällskapet.<sup>55</sup> Några dagar senare skickar Key också Saleebys adress till Lundborg.<sup>56</sup>

Detta är ett exempel på hur Key och Lundborg spred skrifter och böcker mellan varandra och till andra i sina nätverk. Under de kommande åren mottog hon även andra skrifter från Lundborg. Exempelvis skrev Key 1922 ett brevkort adresserat till det rasbiologiska institutet och tackade för ”den lilla präktiga skriften” *Degenerationsfaran och riktlinjer för dess förebyggande* i den ”förträffliga serien” som utgavs av *Svenska sällskapet för rasbiologi*, och tillade avslutningsvis:

Jag hade redan skaffat mig skriften då Eder gåva kom och jag skall göra vad kan för att sprida den.<sup>57</sup>

I korrespondensen blir det således tydligt att Ellen Key läste Lundborgs texter och hade för avsikt att sprida dem. Att hon stödde hans projekt på andra sätt framgår också i breven. Till *Svenska folktyputställningen* som invigdes 1919 i Uppsala skickade Key exempelvis ett porträtt av sig själv som

Lundborg efterfrågat.<sup>58</sup> Lundborg verkar även ha tillfrågat Key om hjälp i andra ärenden, såsom vid författande av en skriftlig protest. Vad Lundborgs påtänkta protest handlade om framgår inte av hennes brev, men hon gav honom bland annat råd om i vilken tidning han borde publicera sig, vilka personer han behövde engagera i protesten och vilka argument han skulle betona.<sup>59</sup> Inhämtandet av sådana publiceringsråd verkar ha varit en strategi som Lundborg använde sig av även i andra sammanhang för att nå ut medialt med sin egen och sällskapets agenda.<sup>60</sup>

Karaktären på Keys brev till Lundborg är således rådgivande, uppskattande och visar på ett gemensamt intresse för rashygien vilket tog sig uttryck i ett utbyte av skrifter och idéer. Breven är inte personliga, men det händer att Key kommenterar samtida världshändelser. Några månader efter första världskrigets utbrott skriver hon exempelvis till Lundborg:

Vi alla, som vilja ras-hygien ha dubbel anledning att hata detta folkkräfterna utsugande krig. När skall *släkter* bli hufudtanken i all politik?!? undrar Eder E.K”.<sup>61</sup>

De som förespråkar rashygien bör enligt Key inte finna krig förenligt med dess medel och mål, eftersom det tyder på en lägre stående moral och skadar

befolkningens livskraftighet. En plädering för rashygien med dessa argument ligger därmed i linje med Keys i övrigt pacifistiska hållning. I en senare insändare till nykterhetsorganisationens IOGT-NTOs tidskrift *Reformatorn* under vintern 1921 använde hon sig av en likande argumentation. Key appellerade i denna text till kvinnor, och framförallt mödrar, eftersom hon menade att de är mer benägna att förstå krigets fasor:

[...] när de [kvinnorna] i motsats till männen ej se rashygien och befolkningsfrågor ur synpunkten att skaffa det kvantitativt största material till folkslaktningarna, utan tvärtom att skaffa det kvalitativt yppersta material för det fredliga arbetets uppgifter, då äro vi på väg mot världsfreden.<sup>62</sup>

Det är följaktligen inte mängden barn som föds som är viktigt, utan barnens kvalitet. I linje med hennes idé om en utveckling och ”höjande” av människosläktet skulle det således gå att i framtiden ge upphov till generationer som var så moraliskt väl utvecklade att de inte skulle vara benägna att delta i krig.

Även om Key inte skrev utförligt om olika sakfrågor i breven till Lundborg påtalade hon när deras åsikter gick isär. Hon delade exempelvis inte Lundborgs ”mångbarnsoptimism” i de fall där föräldrarna hade bra anlag. Istället

menade hon att tre till fyra barn utgör den lyckligaste familjekonstellationen.<sup>63</sup> Inte heller ville hon gå med i *Svenska sällskapet för rasbiologi*, eller någon annan typ av förening eller sällskap. Key ansåg att goda idéer ofta tenderar att stelna i föreningar, och undvek dem därmed principiellt.<sup>64</sup> 1921 skriver hon således till Lundborg: ”Kan jag – som ”fri lans” – tjena saken (och denna sak är en av nutidens främsta) så gör jag det”.<sup>65</sup> I samma brev, som författades några månader innan riksdagen beslutade om rasbiologiska institutets grundande, avslutar Key med att skriva att hon med ”iver” hoppas på det institut som Lundborg skickat henne en skrift om, och menar att det är viktigare än nio av tio andra kulturanslag.<sup>66</sup>

Sammanfattningsvis framträder en relation som inte kan betecknas som personlig utan främst omfattade vad som verkar ha varit ett gemensamt intresse för rashygien. Utbytet av skrifter och råden för tillvägagångsätt vid skrivandet av Lundborgs tidningsprotest tyder på detta. Även om Key inte blev medlem i sällskapet för rashygien så framgår hennes stöd det rasbiologiska institutet genomgående i breven, då hon framhäver att det är en viktig samhällsfråga. Keys strävan till politisk påverkan i rashygienisk riktning blir särskilt tydlig i den text om äktenskapslagsförslaget som hon ber Lundborg ta del av 1914. I kommande

avsnitt behandlas därför frågan om varför Key bad Lundborg att angripa just förslaget om en ny äktenskapslag med "tungt artilleri".

### **Eugeniskt begränsade äktenskap**

Artikeln med titeln "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag till äktenskapets ingående och upplösning" publicerades 1914 i *Social Tidskrift*, som var ett organ för *Centralförbundet för socialt arbete*. Bakgrunden till Keys artikel var ett förslag på reformering av äktenskapslagsbalken från 1913, där lagberedningen särskilt ville minska de ekonomiska hindren för att få ingå äktenskap och bland annat höja äktenskapsåldern för kvinnor till 18 år.

I den kommenterande artikeln välkomnar Key höjningen av äktenskapsåldern men efterlyser dock starkare regleringar av äktenskapet utifrån rashygieniska synpunkter. Kärnan i hennes förslag är att båda parterna före giftermålet ska inhämta läkarintyg så att inga dolda sjukdomar kan uppenbara sig då äktenskapet är fullbordat. Hon förespråkar även att makar ska ägna sig åt släktforskning för att ta reda på vilka sjukdomar som existerar i släkten, då detta skulle förhindra att barn till så kallade "urartade" och "degenererade" individer föds.<sup>67</sup> Vilka dessa individer är definierar Key inte i texten, men utifrån hennes genomgång av vilka personer som bör bli förvägrade äktenskap och "föräldraglädjen" inbegrips

"dövstumma", kriminella, "idioter", "halvidioter", "imbecilla" och personer med åkommor som fallandesot, alkoholism, blödarsjuka, tuberkulos och olika typer av könssjukdomar. Dessa "urartades fortplantning" ses även som en samhällsekonomisk börda som riskerar att hindra den positiva eugeniken och så kallade "dugliga" individers förökelse:

Landet fylles av stiftelser och utsuges av skatter för att vårda och bevara de urartade. De friska och samhällsdugliga betungas på beskattningens och frivillighetens väg med ständigt nya bördor för detta syftet.<sup>68</sup>

Hon menar vidare att det ur humanitetssynpunkt är absurt att skicka den "bäst lämpade manliga ungdomen" att "söndertrasas på slagfältet" och samtidigt hålla fast vid att "oäkta barn", det vill säga barn födda utom äktenskapet, är mindervärdiga.<sup>69</sup> Det kristna konceptet "oäkta barn" kritiserade hon redan i *Barnets århundrade*, där hon hävdade att de barn som är födda i kärlekslösa, påtvingade och ekonomiskt motiverade äktenskap är de som bör betraktas som "oäkta" och inte de utomäktenskapliga barnen.<sup>70</sup> I artikeln från 1914 utvecklar hon denna tanke och menar att rashygienens etik snart kommer att avskaffa begreppet "oäkta barn" så att varje barn har rätt till ett familjenamn, underhåll och arv efter sina föräldrar. Hon fortsätter:

Samtidigt bör lagen införa begreppet *oäkta föräldrar*. Dessa bli de, som när de lagliga hindren stänga dem från äktenskap – utanför detta ge urartade barn livet. Mot sådana oäkta föräldrar bör lagen ha rätt att ingripa för att verksamt skilja parterna åt genom den *urartades* eller *de båda urartades internering*.<sup>71</sup>

Key konkretiserar här sin tidigare idé om hur lagen bör ingripa mot föräldrar som är olämpliga och "oäkta", samt anför förslag på olika interneringsstraffs längd beroende på vilken form av "olämplighet" som föreligger. Hon skriver till exempel att hon är särskilt förvånad över att lagberedningen inte anser att alkoholism är ett äktenskapshinder. Då dessa föräldrar är "degenerationsspridare" menar Key att alkoholism *alltid* bör vara interneringsgrundande, vilket bör ses mot bakgrund av hennes starka engagemang i nykterhetsfrågan. Det främsta argumentet för interneringen är omsorgen om de ofödda barnen och de kommande generationerna: "Alkoholistens rätt bredvid det nya släktets rätt är – ingen".<sup>72</sup> Barn till alkoholister utsätts enligt Key för en sådan dålig miljö att det minskar utsikten "till kroppslig och andlig hälsa", även om de inte är "degenererade" vid födseln.<sup>73</sup>

Att personer som föds döva tillåts gifta sig finner hon också obegripligt, då hon menar att dövhet är mycket ärft-

ligt. Bakom dessa yttranden skönjas en altruistisk utvecklingstanke eftersom Key menar att det är bättre att några enskilda individer från varje generation förvägras äktenskapet och behöver lida, än att "kulturfolken" fallerar.<sup>74</sup> Vidare menar hon att sterilisering i framtiden troligtvis kommer vara ett sätt att handskas med "vissa slag av degenererade", exempelvis kriminella som frivilligt väljer det som straffpåföljd istället för livstids fängelse.<sup>75</sup>

Avslutningsvis skriver Key att hon är medveten om att hennes yrkanden om läkarintyg går emot den allmänna meningen om lagförslaget. Hon diskrediterar även lagberedningen genom att hävda att den verkar ha bestått av en mängd "sak-okunniga". I texten återger Key inga argument om hierarkier mellan olika människoraser, men hon påtalar med Francis Galtons ord att unga kvinnor inte sällan väljer bort män ur mindre ansedda "raser och klasser".<sup>76</sup> Med ytterligare en hänvisning till Galton menar Key slutligen att en äktenskapslag i rashygienisk anda så småningom kommer att omvandla känslorna så att man i framtiden kommer att "med samma avsky betrakta defekta människors giftermål, som man nu betraktar giftermål mellan syskon".<sup>77</sup>

För att sammanfatta ligger Keys idéer om människosläktets utveckling genom förhindrandet eller främjandet

av vissa individers möjlighet till reproduktion (så kallad negativ och positiv eugenik) i denna artikel i linje med Herman Lundborgs forskningsprogram för det rasbiologiska institutet.<sup>78</sup> Mot bakgrund av denna text och korrespondensen med Lundborg kan hennes insändare om det rasbiologiska institutets grundande slutligen förstås som en logisk aktion.

### En vädjan till Sveriges riksdag

Ellen Keys inlägg om det rasbiologiska institutet publicerades i *Dagens Nyheter* fem dagar innan frågan skulle behandlas i riksdagen, den åttonde maj 1921. Key betonade att anslaget var "tungt vägande" för framtiden och kommande generationer och uttryckte även en oro att riksdagsmännen, till skillnad från vetenskapsmännen, inte förstod hur betydelsefull frågan var.<sup>79</sup> Då hon hört att statsutskottet föreslagit att endast erbjuda Lundborg en professur och inte ett helt institut vid Uppsala universitet blev hon förvånad. Key skriver att hon först hade tänkt låta saken bero, och passar även på att rikta kritik mot att kvinnor ännu inte finns representerade i riksdagshuset:

Huru djupt än denna fråga intresserar mig, hade jag nöjt mig med att tänka på huru behövliga kvinnorna bli i riksdagen, när det gäller sådana livsfrågor för folket".<sup>80</sup>

Men så får hon en inbjudan till den årliga internationella kongressen i eugenik från det *Eugeniska sällskapet* i "Newyork". Bland de inbjudna talarna finner hon endast en svensk, Herman Lundborg, vilket slår henne "som en blix" och sätter pennan i hennes hand.<sup>81</sup> Hon hyser nämligen farhågan att Lundborg skulle flytta utomlands och verka för rasbiologins sak på annat håll om han inte får grunda sitt institut i Sverige, vilket hon betonar särskilt i det stycke som avslutar insändaren:

Men jag kan - av fosterlandskärlek - ej låta bli att bedja Sveriges riksdag att besinna vad den gör ifall den driver en betydande vetenskapsman att i utlandet ägna sig åt den livsuppgift genom vars fullföljande han skulle bringa heder över vårt eget land.<sup>82</sup>

Fredagen den trettonde maj 1921 godtogts förslaget om inrättandet av ett rasbiologiskt institut utan votering. 1922 öppnades därmed världens första statligt finansierade rasbiologiska forskningsanstalt vid Uppsala universitetet. Huruvida Keys vädjan i insändaren till riksdagsmännen spelade någon roll för bifallet är svårt att rekonstruera. Oavsett effekten av hennes vädjan på de enskilda riksdagsmännen menar jag att Key framförde ett tydligt offentligt ställningstagande för det rasbiologiska institutets grundande med argumentet att eugeniken kommer att gagna fram-

tida generationer och därmed även den svenska nationen.

Sannolikt var det även denna insändare som bidrog till att Ellen Key blev omnämnd med bild och text i en engelskspråkig antologi av Herman Lundborg hösten 1921. Jubileumsboken *The Swedish Nation in Word and Picture* återgav historien om institutets grundande redan innan institutet öppnades. Boken och kapitlet, som i övrigt enbart innehåller referenser till betydande manliga forskare och politiker som gynnat rasbiologins framväxt i Sverige, omnämner två svenska kvinnor, varav ”författarinnan Ellen Key” är en. Hon och baronessan Ebba Palmstierna (1877–1966) har nämligen:

[...] on several occasions, with emphasis and enthusiasm, given expression to their faith in the feasibility of eugenic ideas, and have spoken in favour of the Swedish Race-biological Institute as a first step in the right direction.<sup>83</sup>

I ett brev till Lundborg samma höst tackade Key för en ”vacker inbunden utgåva” av en bok, vilket skulle kunna vara just denna antologi.<sup>84</sup> I boken återfinns ett porträtt av Ellen Key under rubriken ”personer som är intresserade av rasbiologi i Sverige”.<sup>85</sup> Key skrivs på detta sätt in i det rasbiologiska institutets historia i egenskap av att vara ”en svensk kvinna” som är positivt inställd till dess grundande, vilket skulle kunna



”Persons [sic] interested in race-biology in Sweden”. Författaren Ellen Key utbildad tillsammans med baronessan Ebba Palmstierna, professor Fritiof Lennmalm och professor Herman Lundborg.

förstås som ett sätt att skapa legitimitet åt institutet hos en kvinnlig publik.

### Avslutning

Sammanfattningsvis menar jag att Ellen Key inte enbart var påverkad av sin tids natur- och evolutionsforskare och upptog deras idéer om eugenik i sina skrifter. I det källmaterial som behandlats i denna artikel framgår det att Key även var positiv till *Statens institut för rasbiologi* och stödde dess grundande offentligt. Hon bedrev opinionsbildning, kommenterade lagförslag och hade brevkontakt med institutets fö-

reståndare, Herman Lundborg, som skickade flertalet av sina skrifter till henne, vilka hon även läste och hade för avsikt att sprida till andra.

Rashygien tilltalade många progressiva tänkare under 1900-talets början och hos Ellen Key var intresset för eugeniken framför allt grundat i den utopiska evolutionistiska idén om människosläktets höjande genom den enskilde individens utveckling. Denna utveckling kunde enligt Key inte enbart ske genom bildning, utan måste även understödjas genom en reglering av vilka som fick ingå äktenskap och därmed ansågs vara dugliga, ”äkta” föräldrar. Argumentet om ”generationernas helighet” blev således centralt, vilket betydde att respekten för och kärleken till framtida generationer skulle stå över det lidande som en eugeniskt reglerad lagstiftning innebar:

Att en mängd människor få lida i nuet, ifall släktet i framtiden skall kunna befrias från många av sina nuvarande lidanden, detta är en visshet som *den store* lagstiftaren måste se i ögonen. Han, mer än någon annan samhälls-  
omdanare, måste över medkänslan för nutidens människor ställa kärleken till framtidens mänsklighet.<sup>86</sup>

I det äktenskapslagsförslag som lades fram under början av 1910-talet menade Key att denna kärlek och omsorg om framtidens mänsklighet

saknades. Måhända att hon ansåg att den existerade hos den eugeniska forskning som formerade sig i Sverige under samma tid eftersom hon uppmånade Lundborg att angripa detta ”eländiga pjäskförslag med tungt artilleri”. Huruvida Lundborg uppfattade sig som en allierad i kampen mot äktenskapslagstiftningen förtäljer inte korrespondensen. Av föreliggande källmaterial framgår däremot att Key uppfattade eugeniken som en viktig fråga för människosläktets framtid. Motiverad genom en evolutionistisk och altruistisk människosyn verkar rashygien slutligen ha tilltalat Key som en skyddsinstans för barnen och de kommande generationernas välbefinnande, vilket betydde att det individuella lidande som de rashygieniska samhällsreformerna innebar var ett nödvändigt ont för släktets fortlevnad.



## Noter

- 1 Ellen Key, "Det rasbiologiska institutet. En vädjan till Sveriges riksdag av Ellen Key", *Dagens Nyheter* 8 maj 1921, s. 10. Med begreppen eugenik och rashygien avses idén att förbättra människosläktet genom biologisk förädling. Key använde sig av båda begreppen och i denna artikel kommer de därför att används synonymt med varandra.
- 2 Key, "Det rasbiologiska institutet..." s. 10.
- 3 Brev från Ellen Key till Herman Lundborg, 15 september 1914 och 25 februari 1921, Herman Lundborgs brevsamling, UUB.
- 4 Ellen Key, *Barnets århundrade I* (Stockholm 1900), s. 4f; se även Ronny Ambjörnsson, *Ellen Key: En europeisk intellektuell* (Stockholm 2012), s. 182f; Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm 1995), s. 126ff.
- 5 Ola Stafseng, "Ellen Key som samhällsvetenskaplig klassiker – en introduktion", i Ellen Key, *Barnets århundrade. Omläst hundra år senare med introduktion och kommentarer av Ola Stafseng* (Stockholm 1996) s. 26f; se även Sabine Andersen, "Das Jahrhundert des Kindes" als Vergewisserung. Ellen Keys Echo im pädagogischen Diskurs der Moderne, *Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation*, 20:1 (2000), s. 27.
- 6 Torbjörn Lengborn, *En studie i Ellen Keys pedagogiska tänkande främst med utgångspunkt från "Barnets århundrade"* (Stockholm 1977), s. 133.
- 7 Se vidare Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 39ff.
- 8 Axel Forsström, *Ellen Key* (Alvastra 1985), s. 4ff.
- 9 Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 172.
- 10 Lengborn, *En studie i Ellen Keys pedagogiska tänkande...*, s. 131.
- 11 Siv Hackzell, *Ellen Key. Färdvägar och vistelser 1873–1909* (Linköping 1994), s. 15ff; se även Tiina Kinnunen, "Eine der unseren" und "Königin im neuen Reiche der Frau": die Rezeption Ellen Keys in der Frauenbewegung des deutschen Kaiserreichs (Jyväskylä 2000).
- 12 Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och sterilisering i Sverige* (Stockholm 2005), s. 11.
- 13 Ann Taylor Allen, "Das Recht des Kindes, seine Eltern zu wählen": Eugenik und Frauenbewegung in Deutschland und Großbritannien 1900–1933, i Meike Sophia Baader, Juliane Jacobi & Sabine Andresen (red.), *Ellen Keys reformpädagogische Vision. „Das Jahrhundert des Kindes“ und seine Wirkung* (Weinheim & Basel 2000), s.109.
- 14 Taylor Allen, "Das Recht des Kindes, seine Eltern zu wählen", s. 108ff.
- 15 Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 341.
- 16 Ibid.
- 17 Ibid; se även Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet*, s 24.
- 18 Ellen Key, *Lifslinjer I* (Stockholm 1903), s. 129.
- 19 Key, *Lifslinjer I*, s. 129f.
- 20 Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 342.
- 21 Se exempelvis Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 341ff; Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet*, s. 22f; och Maja Hagerman, *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta* (Stockholm 2015), s. 158, som nämner Keys stöd för Herman Lundborgs folktyputställning i Uppsala 1919.
- 22 Se exempelvis Katja Mann, *Pädagogische, psychologische und kulturanalytische Traditionen und Perspektiven im Werk Ellen Keys* (Berlin 2003); Mike Hawkins, "Social Darwinism and female education 1870–1920", i Florian Bernstorff & Alfred Langewand (red.), *Darwinismus, Bildung, Erziehung. Historische Perspektiven auf das Verhältnis von Evolution und Pädagogik* (Berlin 2012).
- 23 Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 341; Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet* (Stockholm 2005), s. 24.
- 24 Key, *Barnets århundrade I*, s. 4f, se även s. 9f.
- 25 Key, *Barnets århundrade I*, s. 2f, se även s. 28.
- 26 Key, *Barnets århundrade I*, s. 34.
- 27 Key, *Barnets århundrade I*, s. 30.
- 28 Key, *Barnets århundrade I*, s. 8.
- 29 Key, *Barnets århundrade I*, s. 9.
- 30 Key, *Barnets århundrade I*, s. 29.
- 31 Key, *Barnets århundrade I*, s. 36.

- 32 Florian Bernstorff & Alfred Langewand (red.), *Darwinismus, Bildung, Erziehung. Historische Perspektiven auf das Verhältnis von Evolution und Pädagogik* (Berlin 2012), s. 12.
- 33 Key, *Barnets århundrade I*, s. 42.
- 34 Key, *Barnets århundrade I*, s. 41.
- 35 Hans-Christoph Harten, "Pädagogik und Eugenik im "rassenhygienischen" Diskurs vor 1933", *Paedagogica Historica*, 33:3 (1997), s. 778.
- 36 Björn Furuhausen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter. En inventering av forskningen* (Stockholm 2007), s. 13. Likväl lever föreställningen om mänskliga raser kvar och tar sig till uttryck i samtiden genom maktfulla stereotyper, bland annat i läroböcker, barnböcker och populärkulturella fenomen. För en kritisk samtida belysning, se Lawen Mohtadi & Devrim Mavi (red.), *Rasismen i Sverige. Nyckeltexter 2010–2014* (Stockholm 2014); Tobias Hübinette (red.), *Ras och vithet: Svenska rasrelationer i går och idag* (Lund 2017).
- 37 Furuhausen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter*, s. 9.
- 38 Se bland annat Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet*, s. 23; Immanuel Kant, *Physische Geographie. Band II* (Königsberg 1802), s. 1ff; och Herman Lundborg, *Rashygien och rasbiologi. Små populärvetenskapliga skrifter* (Stockholm 1914), s. 69.
- 39 Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet*, s. 9
- 40 Ibid.
- 41 Ibid, s. 11.
- 42 Furuhausen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter*, s. 15; se även Maja Hagerman, "Svensk rasforskning och den nazistiska världsbilden. Herman Lundborgs vänskap och utbyte med ledande rashygieniker i Nazityskland", i Maria Björkman, Patrik Lundell & Sven Widmalm (red.), *De intellektuella förråderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (Lund 2016), s. 121–159.
- 43 Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet*, s. 16ff.
- 44 Herman Lundborg, *Degenerationsfaran och riktlinjer för dess förebyggande* (Stockholm 1922), s. 5.
- 45 Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet*, s. 18; Maria Björkman & Sven Widmalm, "Selling eugenics: The case of Sweden", *Notes and records of the Royal Society of London*, 64:4 (2010), s. 383.
- 46 Jämför Broberg & Tydén, *Oönskade i folkhemmet*, s. 22.
- 47 Björkman & Widmalm, "Selling eugenics: The case of Sweden", s. 38ff. Författarna nämner bland annat Herman Nilsson-Ehle (1873–1949), Robert Larsson (1885–1956), Johan Vilhelm Hultkrantz (1862–1938), Nils von Hofsten (1881–1967) och Frithiof Lennmalm (1858–1924) som kärnan i det svenska eugeniska nätverket omkring Lundborg.
- 48 Gunnar Broberg, "Herman B Lundborg", i *Svenskt biografiskt lexikon* <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9781>, hämtad 2017-09-08.
- 49 Enligt Lundborg själv hade utställningen minst 40 000 besökare i Sverige, se Björkman & Widmalm, "Selling eugenics: The case of Sweden", s. 384.
- 50 Broberg, "Herman B Lundborg", <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9781>, hämtad 2017-09-08.
- 51 Björkman & Widmalm, "Selling eugenics: The case of Sweden", s. 394f.
- 52 I Herman Lundborgs brevsamling på Uppsala universitetsbibliotek finns det sju stycken bevarade brev från Ellen Key till Lundborg från perioden 1914–1923. I Ellen Keys samling på Kungliga biblioteket finns det endast ett brevkort från Lundborg till Key bevarat. I det uttrycker Lundborg sin tacksamhet för en artikel Key skrev om inbördeskriget i Finland 1918. Källmaterialet är således inte särskilt omfattande och inbegriper inte korrespondensen från Lundborg till Key, då den inte finns arkiverad. Utifrån Keys brev går det ändå att rekonstruera att Lundborg exempelvis sände en bok, fört ett visst tema på tal eller efterfrågat något.
- 53 Brev från Key till Lundborg, 15 september 1914, UUB, kursivering i original.
- 54 Brev från Key till Lundborg, 15 september 1914, UUB, kursivering i original.

- 55 Brev från Key till Lundborg, 15 september 1914, UUB. Keys skrifter verkar onekligen haft en stor betydelse för Saleeby, som menade att Key var "the wisest women in the world" då hon framhöll betydelsen av kärlek för eugeniken. Se Caleb W. Saleeby, *The progress of Eugenics* (London, New York, Toronto & Melbourne 1914), s. 141.
- 56 Brev från Key till Lundborg, 24 september 1914, UUB.
- 57 Brev från Key till Lundborg, 20 juni 1923, UUB.
- 58 Brev från Key till Lundborg, 7 december 1918, UUB. Key skriver att bilden inte behöver skickas tillbaka efter utställningen och önskar Lundborg "god lycka med företaget". Om den svenska folktypställningen, se vidare Björkman & Widmalm, "Selling eugenics: The case of Sweden", s. 384f.
- 59 Brev från Key till Lundborg, 11 oktober 1921, UUB.
- 60 Jämför exempelvis med brevet från Robert Larsson till Lundborg i Björkman & Widmalm, "Selling eugenics: The case of Sweden", s. 384.
- 61 Brev från Key till Lundborg, 24 september 1914, UUB, kursivering i original.
- 62 Ellen Key, "När mödrarna målmedvetet fostra sina söner..." [utan titel], *Reformatorn*, 2 februari 1921.
- 63 Brev från Key till Lundborg, 20 mars 1923, UUB.
- 64 Forsström, Ellen Key, s. 16.
- 65 Brev från Key till Lundborg, 25 februari 1921, UUB.
- 66 Brev från Key till Lundborg, 25 februari 1921, UUB.
- 67 Ellen Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag till äktenskapets ingående och upplösning", *Social Tidskrift*, 14:5 (1914) s. 199.
- 68 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 200.
- 69 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 200.
- 70 Key, *Barnets århundrade I*, s. 29.
- 71 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 201, kursivering i original.
- 72 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 196.
- 73 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 196.
- 74 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 198.
- 75 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 201.
- 76 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 203.
- 77 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 203.
- 78 Jämför exempelvis med Lundborg, *Rashygien och rasbiologi*.
- 79 Key, "Det rasbiologiska institutet. En vädjan till Sveriges riksdag av Ellen Key", s. 10.
- 80 Key, "Det rasbiologiska institutet...", s. 10.
- 81 Key, "Det rasbiologiska institutet...", s. 10.
- 82 Key, "Det rasbiologiska institutet...", s. 10.
- 83 Hjalmar Andersson, "The Swedish state-institute for race-biological investigation. An account of its origination", i Herman Lundborg (red.), *The Swedish Nation in Word and Picture* (Stockholm 1921), s. 51.
- 84 Brev från Key till Lundborg, 11 oktober 1921, UUB.
- 85 Porträtt i Herman Lundborg (red.), *The Swedish Nation in Word and Picture* (Stockholm 1921), s. 40, författarens översättning.
- 86 Key, "Några randanteckningar vid lagberedningens förslag...", s. 203, kursivering i original.



# Joen Petri Klint: Stridbar kyrkoherde i Vasatid

Av Sofia Gustafsson



n av de mest säregna 1500-talshandskrifter vi har i Sverige är en bok om järtecken. På 400 sidor i folioformat samsas här berättelser om missbildningar hos människor och djur med syner av kometer, vädersonlar, stridande trupper i skyn och andra märkligheter i en salig blandning. De fenomen som beskrivs hade huvudsakligen skådats under andra delen av 1500-talet och de åskådliggjordes både med ord och med färgglada teckningar. Samlingen är skapad av Joen Petri Klint, som var kyrkoherde på Vikbolandet i Östergötland. Mycket lite är tidigare känt om denna man, trots att han ligger bakom en rad intressanta handskrifter. Jag har ägnat ett par år åt att studera järteckenboken och åt att sätta den i relation till tidens järteckenlära i stort. Handskriften är på många sätt ett uttryck för tidens alla

umbäranden och farhågor, likaväl som för den vidunderliga kristna föreställningsvärld som Klint delade med det övriga lutherska prästerskapet i Europa.

Andra delen av 1500-talet är en period i svensk historia som är relativt fattig på källor. Inte minst därför blir Joen Petri Klint och hans verk viktiga. Problemet är dock att vi vet så lite om honom, och det är svårt att närma sig hans texter utan att känna till de premisser som han skrev utifrån. Det huvudsakliga syftet med den här artikeln är därför att söka ringa in författaren och personen Joen Petri Klint.

Som församlingspräst tillhörde Klint en samhällsgrupp som var stadd i förändring under 1500-talet. Reformationen innebar att kyrkans ekonomiska bas minskade drastiskt, men också att prästerna fick nya uppgifter i sin ämbetsutövning och en

ny roll i lokalsamhället. Predikan på svenska och avskaffandet av celibatet var två faktorer som innebar något av en avmystifiering av prästämbetet. Prästens sociala status var dock fortsatt hög under den tidigmoderna tiden.<sup>1</sup>

För att besvara frågan vem Joen Petri Klint var är man nästan helt utlämnad till hans egna texter, och i mångt och mycket är det därmed han själv som bäst kan svara på frågan. Hur andra uppfattade honom får vi endast veta i de fall där han har nämnt något om sin relation till omgivningen. Utöver järteckenboken finns ett antal handskrifter bevarade där Klint har hållit i pennan: en krönika över Gustav Vasas tid, en bok om bruk och missbruk inom den katolska kyrkan och en biskopskrönika för Linköpings stift under 1500-talet. Därutöver finns omfattande marginalanteckningar av Klints hand i en avskrift av Olaus Petris svenska krönika, Saxo Grammaticus' danska krönika och i ett medeltida missale från Klints socken Östra Stenby. Jag har också funnit hans bibel bevarad i Östra Stenby, även denna med betydande marginalia. För att vara en präst vid slutet av 1500-talet finns alltså ovanligt mycket information att tillgå, som hittills knappt beaktats av forskningen. Studien kan därför bidra till vår kunskap om församlingsprästerna under perioden.

Ofta är Klints anteckningar av

det slaget att de direkt kastar oss mer än 400 år tillbaka i tiden och in i det dagliga livet på 1500-talet, där grannsämja, maktförhållanden och trosföreställningar utgjorde ständiga diskussionsämnen precis som idag. I järteckenboken är Klint ibland påtagligt närvarande i berättelserna. När han till exempel skrev om ett åskoväder 1601 avslutade han med att beskriva sin egen upplevelse: ”Jag Joen petri in Steen satt och lass tå, tå dandrade bökorna och liusastaken på bordett för migh, och fönstren skangrade”.<sup>2</sup> Man kan nästan se honom sitta denna vinterdag i skenet av ljusstaken, med bordet framför sig täckt av böcker.

Ett annat exempel är beskrivningen av ett starkt ljussken (troligtvis ett meteornedslag) i Uppland 1593, där Klint placerade in sig själv i sammanhanget. Han berättade att han vid denna tidpunkt var på resande fot, och då han satt och åkte i släden upplevde han att det blev ”så grým liust att iag napt sågh wegenn, tå wartt thet så hastigt liust, – 3 gonger, men en gong meckta liust, att man hade kunnet trett tråd ihonem itt nålsöga”.<sup>3</sup>

I den här artikeln vill jag lyfta fram alla de källor som Joen Petri Klint har lämnat efter sig och som har överlevt den långa resan fram till vår tid. Som kommer att framgå finns här en hel del material som skulle utgöra utmärkt stoff för diverse vetenskapliga under-

sökningar. Målet här är att söka teckna en bild av Klint utifrån källorna snarare än att behandla varje källa på ett uttömmande sätt.

Till att börja med söker jag efter Klints bakgrund och utbildning. Därefter övergår jag till att utforska några tidigare outnyttjade källor, vilka skänker insyn i Klints gärning som kyrkoherde i Östra Stenby 1567-1608. Avslutningsvis beskriver jag de handskrifter och marginalanteckningar som finns bevarade av Klints hand och försöker peka på hur de kan användas i olika typer av forskning.

### Jon Perssons okända ursprung

Trots att Joen Petri Klint är väl synlig i en rad olika källor, förblir hans ursprung höljt i dunkel. Egentligen är bara två saker säkra angående Klints släktförhållanden. Det ena är förnamnet på hans änka – Karin – och det andra kännedomen om vem som ärvde några av hans böcker efter hans död 1608. Senast från 1611 befann sig åtminstone Klints järteckenbok i Samuel Petri Ungius ägo.<sup>4</sup> Denne hade då just efterträtt sin far som kyrkoherde i Hulstsjö i Småland. Han var senare kyrkoherde i Lekaryds socken och därefter syssloman vid hospitalet i Jönköping i närmare 30 år.<sup>5</sup> Hur han var släkt med Klint är oklart.

I en källa kallas Joen Petri Klint för Jon Persson och därefter oftast Joen

Petri eller Jonas Petri. Varför Joen Petri Klint hette Klint förtäljer inte källorna och inte heller när han började använda tillnamnet. Det är möjligt att det var ett släktnamn som existerade före hans tid, men han kan också själv ha lagt sig till med det. En av de författare som Klint har refererat till flitigt, tysken Johan Carion, hade till exempel tagit sig namnet Carion och hade också en kryddnejlika (*Caryophyllus* på latin) i sitt vapen.

Idag finns inget porträtt av Joen Petri Klint bevarad från hans tid, men när Nils Månsson Mandelgren reste genom Östra Stenby 1846 gjorde han



N. M. Mandelgrens avteckning av ett porträtt av Joen Petri Klint i Östra Stenby kyrka. 1846.

avteckningar av en del vapensköldar, gravstenar och liknande som fanns i kyrkan. Bland hans teckningar återfinns en vapensköld och ett porträtt som uppges föreställa Klint. I teckningen står antecknat: ”utgjorde spegel i Läcktarebröset”. Mandelgren har gjort ytterligare en nästan likadan teckning, som då sägs föreställa en gravsten. Gissningsvis var vapnet målat eller uppsatt på läktaren, medan avbildningen av Klint återfinns på hans gravsten. Klint återges i helfigur i en vid, grå, fotsid kappa och med kalott på huvudet, hållandes en uppslagen bok. Vapenskölden har en röd bakgrund och sirlig form. Den föreställer en växt med gula blommor. Kanske är denna tänkt att föreställa en gulklint. Bladverket påminner om en gulklint, men blom-

mans blad ser annorlunda ut. Sannolikt var blomman ändå tänkt att ha en koppling till namnet Klint. I vapenskölden finns ett I och ett P, som torde vara förkortningar av Joen (alternativt Jonas) Petri, samt årtalet 1588, vilket möjligtvis var det år då den tillverkades.<sup>6</sup> Blomman återfinns också på hans sigill, som man bland annat kan se vid hans underskrift av Uppsala möte 1593, då med initialerna IPK.<sup>7</sup>

Klint är vanligt som ortnamn. Det finns till exempel en plats i Kudby, grannsocken till Östra Stenby, som heter Klint. Soms släktnamn har det inte varit lika frekvent förekommande. Det fanns dock redan på 1500-talet några individer som bar namnet Klint i Småland.<sup>8</sup> De sparsamma källorna indikerar dock inga släktband mellan Joen Petri och dessa.



*Joen Petri Klints sigill.*

## Utbildning

Christopher Henric Braad skrev på 1750-talet att Klint ”säges wäl stwderat i Upsala år 1558, men om så är, äges ej fulkomlig wisshet”.<sup>9</sup> Uppgiften finns också i en äldre prästkrönika från första delen av 1700-talet.<sup>10</sup> Det finns inga register kvar från Uppsala universitet före 1595, men i det här fallet spelar det ingen roll, för 1558 var universitetet ändå nedlagt sedan länge och öppnades först åter under andra delen av 1560-talet, då Klint redan var på plats i Östra Stenby.<sup>11</sup> Det är därför osäkert



vilken undervisning som fanns i staden då Klint ska ha utbildats där. Uppsala universitet hade gradvis försvunnit i samband med reformationen och under Klints barndom tycks det inte ha funnits mycket av organiserad undervisning i landet. Sten Lindroth skriver:

En obeskrivlig torftighet präglade på 1530- och 1540-talen svenskt kulturliv, det var uselt beställt med de få läroverk som fanns och klagorop uppstämades. [...] Ännu 1559 kunde det sägas, att i Sverige fanns knappt tio präster som förtjänade kallas lärda. Med nödig latin- och bibelkunskap, inhämtad vid hemstiftets domkyrkoskola, fick de mest alla reda sig.<sup>12</sup>

Även katedralskolorna hade avfolkats på grund av bristfällig undervisning, men situationen kan ha förbättrats under Gustav Vasas sista år och 1561 ska det ha funnits 14 lärdomsskolor i riket.<sup>13</sup> Om uppgiften att Klint studerat i Uppsala stämmer, var det alltså vid katedralskolan han utbildades.<sup>14</sup> Hade inte den osäkra uppgiften om Uppsala funnits, skulle det annars ha legat närmast till hands att gissa på katedralskolan i Linköping eller på Söderköpings skola.<sup>15</sup>

1571 trycktes en skolordning, som sades återgå på redan införd praxis. Man kan förmoda att den någorlunda återspeglar den undervisning Klint fick. Fokus låg, liksom under medeltiden,

på latinstudier. Latinsk grammatik och många, i skolordningen namngivna, latinska böcker av humanismens stora författare i Tyskland skulle läsas. Dessutom stod sång och kristendom på schemat.<sup>16</sup>

Undervisningen av de blivande prästerna torde ha fortsatt vid domkyrkan i deras hemstift, där det fanns åtminstone en teologie lektor som förberedde prästerna för deras ämbetsutövning genom djupare bibelstudier.<sup>17</sup> En del svenska präststudenter sökte sig utanför landets gränser. Inte minst de lutherska universiteten i Rostock, Greifswald och Wittenberg var populära bland svenskarna. Joen Petri Klint återfinns dock inte i matriklarna för de universitet som de flesta studenter reste till. Om han studerade utomlands eller ej får alltså vara osagt.

Klint prästvigdes 1564 och fick då tjänst hos biskopen i Linköping.<sup>18</sup> Biskop vid den tidpunkten var Eric Falck, om vilken Klint bland annat skrev att han gjorde många böcker, kristendomen till fromma, och att han var motståndare till Johan III:s nya mässliturgi.<sup>19</sup> Exakt vilka arbetsuppgifter Klint hade är okänt, men det är troligt att Eric Falck bidrog både till Klints lärdom genom sina böcker och till hans kamp för den evangelisk-lutherska läran.

## Kaplan hos mäst<sup>er</sup> Clas

Nicolaus Canuti, kallad mäst<sup>er</sup> Clas, var biskop i Linköping från 1543 till 1558, då han lämnade posten.<sup>20</sup> I Klints beskrivning av honom i biskopskrönikan finner man dessa rader:

Han war kyrckeherre i Suderköpfung stadh  
Mängen man till wilie och gott behagh.  
Thå man skreeff åhrett 1566 och 67  
War jag hans cappellan åhren tu.  
Joen Petri Klintt åhr mitt namn,  
Som denne book hafuer giordt försan.<sup>21</sup>

Under sina sista år var mäst<sup>er</sup> Clas kyrkoherde i Söderköping och det var alltså då som Klint, enligt sin egen uppgift i biskopskrönikan, tjänade som hans kaplan. Att vara kaplan innebar att han var präst och kyrkoherdens medhjälpare.

Nicolaus Canuti hade danskt ursprung och hade studerat i Rostock. Han var en av de första inom det svenska prästerskapet som övertygades av den evangelisk-lutherska läran, och han kallades till Söderköping som kyrkoherde senast 1529. Söderköping tycks ha varit den stad i Linköpings stift som först influerades av reformationens tankar, kanske till följd av täta förbindelser med Nordtyskland. Nicolaus Canuti utsågs till ordinarius av Gustav Vasa 1543, men lämnade alltså ämbetet 1558, i sjuttioårsåldern, då han istället kom tillbaka till Söderköping.<sup>22</sup> Nicolaus Canuti dog 1568 mitt under stridigheterna med danskarna.<sup>23</sup>

Om Canuti skrev Klint: ”Han mände med konung Gudstaf stå, Och förswarade Gudz ord i huarie wrå”.<sup>24</sup> Kampen för den evangelisk-lutherska konfessionen var stark hos Canuti, vilket kan ha påverkat Joen Petri Klint. Den åldrade biskopen kan mycket väl ha utövat inflytande över Klint på många områden, såsom teologi och religionspolitik, men han var bara en av många lärda män i Klints närhet.

## Den stridbare herr Jonas i Sten

I början av maj 1567 erhö<sup>ll</sup> Joen Petri Klint Stenby gäll och blev alltså kyrkoherde i Östra Stenby socken.<sup>25</sup> Östra Stenby ligger utmed Bråviken och på Klints tid tillhörde också en del av Kolmården på andra sidan viken socknen. Klint skriver flera gånger att han är präst i Sten emellan wyka. Inter vicas eller Mellanvika var redan på medeltiden ett sätt att beteckna Vikbolandet eller Söderköpings prosteri.<sup>26</sup> Det anspelar på dess plats mellan de två viktiga vikarna Bråviken och Slätbaken. Klint refererade till socknen som antingen Sten eller Stenby. Det var en relativt rik socken, som inom sina gränser hade flera herresäten.<sup>27</sup> Ett antal platser och personer som levde i socknen finns nämnda i Klints järteckenbok.<sup>28</sup>

I sin avskrift av Olaus Petris svenska krönika skriver Klint om sig själv:

En fattig gudz ordtz tienere försann  
widh Stenby församling emillan  
Wjkeboland:  
När man skreff gudz sons år 1567,  
Gud till ära och meniskiom til gangnn  
ennu.<sup>29</sup>

Här stannade han fram till sin död, den 21 november 1608.<sup>30</sup> Från dessa 40 år har Klint efterlämnat omfattande anteckningar om ägoförhållanden i Östra Stenby och tvister kring dessa. För detta ändamål brukade han ett femtio-tal pergamentsblad från ett medeltida missale, där det fanns gott om plats i marginalen.<sup>31</sup> Den främsta anledningen till att han skrev ner allt detta var att det fanns män i socknen som gjorde anspråk på olika delar av prästgårdens mark. Bland annat gällde det kärr, hagar, ”humpar” och ”horvor”.

Anteckningarna ger intryck av att Klint var en man som inte vek sig en tum när det gällde att försvara prästgårdens rättigheter. 1588 uppsökte han kungen och klagade över att bönderna gjorde anspråk på ägor.<sup>32</sup> Enligt Klint orsakade hans besök att kungen blev arg och kallade till sig fogden och snubbade (det vill säga tillrättavisdade, klandrade) honom hårt. Kungen lät utfärda ett brev på Norrköpings hus sommaren 1588, som Klint skrivit av i missalet. I brevet tog kungen Klint i beskydd och konstaterade bland annat att Klint bekostat mycket i socknen och att allt tydde på att han var och

förblev kungen trogen.<sup>33</sup>

Osämjan var dock inte över för det. 1604, skriver Klint, tog bönderna till sin en liten täppa som var belägen utanför kyrkan och av ålder hörde till klockaren. Klint protesterade: ”Jag Joen petri pastor Stodh ter hortt emott, men tet halp migh intet, per Jonson vtj aspatörpett war swära heftig ter wppå och hemming i panckatörpett med.”<sup>34</sup>

Som ersättning skriver Klint att han gav klockaren sin del av det som skördades (det vill säga en del av tiondet) samt en annan täppa. Den 6 juni 1606 var Klint åter på Bråborg, denna gång för att klaga inför hertig Johan av Östergötland (Johan III:s son) över att både skatte- och frälsebönder ville ta mark från prästgården, och även denna gång fick han ett försvarsbrev.<sup>35</sup>

Klint räknar upp ett antal fall där socknens män har gett upp och sagt att de inte ska strida om ägora mer med Klint, men han ger här ett varningens ord till den kyrkoherde som kommer att överta hans tjänst efter hans död. Han skriver bland annat: ”Inrym tem ingen fördell, intet wilkor, för ty te ära slindoga, the haffua nogh bwdhit mig stopett, men tet haffuer intet lyckes tem”.<sup>36</sup>

I Klints beskrivning framstår församlingsborna som giriga utpressare, men det är troligt att berättelsen hade sett annorlunda ut om man frågat församlingsborna. Redan vid Västerås

riksdag 1527 hade adeln fått rätt att kräva tillbaka gods som donerats till kyrkliga institutioner efter 1454, men detta orsakade tvister under hela seklet och det är möjligt att det var just anspråk på detta tema som låg bakom konflikterna i Östra Stenby.

Klint var en av många präster som hamnade i konflikt med sina församlingsbor, vilket inte minst besvärsskrifter till kungen och rättsfall i bevarade domböcker skvallrar om. Mats Hallenberg är en av de forskare som uppmärksammat prästernas svåra sits. Prästen skulle vara en mild herde i sin församling samtidigt som han förväntades vara en straffande lärare och en myndig husbonde. Han var starkt förankrad i sin socken, men skulle också vara en lojal undersåte till kungen.<sup>37</sup>

Klint bekostade, enligt egen utsago, en hel del inventarier till kyrkan under sin tid som kyrkoherde. Det handlade om ett antal tennföremål, bland annat en liten kalk och flera tennstop.<sup>38</sup> 1594 höjdes det stora tornet med en tupp som sattes på en elva alnar hög järnstång. I knoppen hade Klint låtit placera det gällande myntet vid tidpunkten samt en pergamentsskrift med den regerande kungens namn och hans eget namn på. 1596 vitmålades ("huit meniades") kyrkan och 1604 täcktes klockstapeln.<sup>39</sup> Orgeln, som saknade några pipor enligt en inventering gjord 1589, hade också förbättrats under Klints sista tid i livet.<sup>40</sup>

Klints efterföljare som kyrkoherde i Östra Stenby, Isaac Erici Wadstenensis, upprättade en kyrkobok 1620, som finns bevarad och som också innehåller renskrifter av anteckningar från och med 1611.<sup>41</sup> Här finns på flera hundra sidor uppgifter om församlingen under Isaacs tid, i form av räkenskaper, mantalslängder, rättsfall och överenskomna regler. Boken avslöjar också en hel del om hans föregångare, som han refererar till som D. Jonas (D. stod för Dominus, det vill säga herr). Isaac gjorde bland annat avskrifter av brev som Klint skrivit och här finns ett inventarium av kyrka och prästgård som upprättades innan Isaac tillträdde, vilket anger vad som hörde till kyrkan och vad som var Klints personliga ägodelar.<sup>42</sup> Isaac dokumenterade också sina förehavanden med Klints änka, Karin.

Isaac beskrev i detalj den ekonomiska uppgörelse han gjorde med Karin i Linköping 26 juli 1610. Vägledande för uppgörelsen var 1571 års kyrkoordination, som i detalj reglerade vad den tillträdande kyrkoherden och den avlidnas arvingar hade rätt till.<sup>43</sup> Bland annat anger Isaac att Karin skulle behålla allt årets utsäde, förutom det som redan var sått, vilket de skulle dela lika. Årets tiondeuppbörd, samt smör, lin och hampa, skulle de också dela lika på. Karin skulle "föda fram" boskapen (enligt inventariet bland annat fyra getter) till valborg nästkommande år, "undan-

tagandes tet Jagh togh till slachtery.”<sup>44</sup>

Karin verkar ha stannat åtminstone till sommaren 1611. Isac skriver: ”Thett åhret hon kom sin koss vnthe jagh henne...”. Hon hade bland annat sått råg på den mark han hade förunnat henne, och hans uttryckssätt implicerar att han var medveten om att hon enligt kyrkoordningen egentligen inte längre hade rätt till prästgårdens mark.<sup>45</sup> Var hon tog vägen och om Klint hade några barn framkommer inte. Eftersom Klint hade varit kyrkoherde i över 40 år är det troligt att hans eventuella barn vid det här laget var utflugna sedan länge.

Av Karin köpte Isaac en hel del av det som Klint själv bekostat på gården, såsom diverse lås som satt på husen.<sup>46</sup> När Isaac skrev om Klint så kallade han honom för Jonas. Namnformen Jonas är intressant, eftersom den enligt Mandelgren också återfanns vid porträttet av Klint i Östra Stenby kyrka. Det är därför möjligt att man i socknen kallade honom för Jonas, en namnform som Klint själv aldrig nyttjade i skrift.

### **Klints bibel**

I Östra Stenby (idag Västra Vikbolandets församling) finns en gammal bibel bevarad. Det står utom allt tvivel att detta är den bibel som Joen Petri Klint nyttjade, vilket inte uppmärksamats tidigare. Bibeln är ett exemplar av den utgåva som ofta refereras till som Gustav Vasas bibel: den första versio-

nen av både gamla och nya testamentet på svenska, tryckt 1541.<sup>47</sup> Den skiljer sig inte bara språkmässigt från dagens Bibel, utan också därigenom att den har tryckta marginalnotiser med förtydliganden och tolkningar av texten, vilka avslöjar en del om 1500-talets teologiska synsätt.

Klint har i denna bibel gjort anteckningar på snart sagt varje sida. Vid en renovering av Bibeln har dessa uppenbarligen inte ansetts värda att bevara då sidorna har avskurits i marginalen så att en del av Klints text, oftast endast ett par bokstäver, har försvunnit i varje rad. Trots detta är det oftast inga större problem att tyda texten. På en del ställen har han gjort längre utredningar, men ofta handlar det om att med korta ord återge vad texten innehåller för att lättare kunna hitta i den. En annan form av notis är referenser till andra kapitel i Bibeln, kanske för att de behandlade samma tema eller hade liknelser av något slag. Ibland har Klint gjort värderingar av texten. Till exempel skriver han om Konungaboken, kapitel 2: ”Skönt kapitel”<sup>48</sup> och det finns flera textpartier där han har gjort notisen: ”skön bön”.<sup>49</sup> ”Gott råd” noterar han en gång i apostlagärningarna.<sup>50</sup> Ofta skriver han också NB, nota bene, det vill säga märk väl. I bibelmarginalen finns också en del notiser om Klints samtid, såsom i femte Moseboken, kapitel 28, där Klint skrivit att biskopen, Petrus

Caroli, påbjudit vid pingst 1582 att detta kapitel skulle läsas för folket varje söndag. En av de främsta anledningarna till att bibeln översattes var just att prästerna skulle kunna läsa högt för sin församling.<sup>51</sup>

En närstudie av anteckningarna i Klints bibel skulle kunna ge värdefulla insikter om tidens tänkande och Klints prästgärning. Generellt får jag intryck av att han var intresserad av rättsliga frågor, då han ofta har uppmärksammat partier i Bibeln som handlar om hur man ska döma vid bland annat sexualbrott. Samma år som Klint dog, 1608, kom landslagen ut i tryckt version med delar av den mosaiska lagen som ett appendix. Ett ökat inflytande från Bibeln i rättskipningen var alltså högaktuellt.

### **I den inrikespolitiska hetluften**

Östra Stenby är beläget endast omkring två mil från Söderköping, varifrån Klint återgav många järtecken och där han förmodligen vistades en hel del, eftersom det då och då framgår i järteckenboken att han själv bevittnat något där. Söderköping hade under hela medeltiden och fram till Klints tid varit en av de viktigaste städerna i riket. Den danske fältherren Daniel Rantzau, som erövrade staden 1567 (något som delvis skildras i Klints biskopskrönika), beskrev staden i sin dagbok:

Av alla städer i kungariket Sverige är Söderköping en av de största, förnämsta och rikaste. Den ligger bara 2 mil från Östersjön vid en vacker, segelbar å, från vilken man kan komma till Östersjön med skepp. Därför har det varit mycket handel i staden och många rika borgare och främmande köpmän som drivit sin näring och bott däri.<sup>52</sup>

När danskarna kom 1567 brändes staden, men den tycks ha rest sig ur askan relativt fort. Många ledande män som var verksamma under Klints livstid stammade ifrån Söderköping, såsom ärkebiskopen Laurentius Petri Gothus och hans brorssöner Laurentius Paulinus Gothus, som också blev ärkebiskop, och Petrus Pauli Gothus, kyrkoherde i Storkyrkan i Stockholm. Söderköping och Stegeborgs slott var skådeplatser för tidens storpolitiska händelser, såsom riksdagen 1595 och preludiet till slaget vid Stångebro.

Klint befann sig alltså fysiskt i närheten av ett av Sveriges viktigaste centrum vid den här tiden. Här fanns möjlighet att ta del av nyheter av alla de slag. Här fanns också en framstående skola, mycket lärdom och säkerligen en hel del böcker. Dessutom har källorna från Söderköping av en slump kommit att omnämna ett par bokbindare samt en ambulerande bokförsäljare som var verksamma på Klints tid.<sup>53</sup> Den som hade ambitionen att bli en lärd

man hade alltså goda förutsättningar i Söderköping. I Klints absoluta närhet fanns också inflytelserika personer, såsom riksrådet Jöran Holgersson Gera, som var lagman i Östergötland från 1569 och kallade sig friherre till Ållonö (som var ett säteri i Östra Stenby socken). Han hade studerat i Wittenberg och hade en framskjuten position i rikets styrelse fram till sin död 1588.<sup>54</sup>

Klint blev tidigt utvald till att representera häradets präster på riksdagar. Hans underskrift och sigill återfinns på flera viktiga dokument. Redan året efter att han kommit till Östra Stenby, den 31 juli 1568, svor Östergötlands präster en trohetsed till hertig Johan, senare Johan III, på Vadstena slott. ”Jo en i Sten” finns bland de uppräknade prästerna och hans sigill med initialerna I P återfinns på dokumentet under namnet Jonas Petri in Sten.<sup>55</sup> Året efter var Klint en av de prästrepresentanter som närvarade på riksdagen i Stockholm den 25 januari 1569, för att erkänna Johan III som kung och stadfästa arvföreningen.<sup>56</sup> Han var i Stockholm på åtminstone ytterligare två riksdagar, 1573 och 1590.<sup>57</sup> Klint närvarade också vid riksdagen i Söderköping 1595, då man bland annat förbjöd katolsk gudstjänst i Sverige och beslutade om Vadstena klostrets stängning.<sup>58</sup>

### **Klints handskrifter**

Ett antal skrifter finns alltså bevarade

av Klints hand. Det handlar både om böcker som man kan anta att han författade någorlunda självständigt, såsom Linköpings biskopskrönika under hundra år, och om böcker av andra författare, exempelvis Olaus Petris Svenska Crönika, där Klint har gjort omfattande tillägg och marginalanteckningar.<sup>59</sup>

### **Järteckenboken**

Den mest uppseendeväckande handskriften är järteckenboken, som förvaras på Linköpings stiftsbibliotek. Min analys av bladen har avslöjat att den ursprungligen var en krönika som huvudsakligen behandlade järtecken under åren 1550 till 1601.<sup>60</sup> Texter från andra delen av 1500-talet ger ofta uttryck för föreställningen att naturfenomen såsom kometer, norrsken och vädersolar utgör järtecken som varslar om kommande olyckor. Även missbildningar hos människor och djur kunde uppfattas som järtecken, liksom syner av drakar eller stridande turkar i skyn. Aktuell forskning har uppmärksammat att texter om järtecken ofta skrevs av företrädare för reformrörelserna och gav uttryck för uppfattningen att tecknen var sända av Gud för att varna för kommande syndastraff och i slutändan apokalypsen. Från att ha betraktats som en löjeväckande föreställning bland äldre tiders folk, har järteckenläran erkänts som en central komponent i den tidiga lutherdomen.<sup>61</sup>

Det var alltså inte märkligt för en luthersk präst att skapa en järtecken-samling vid slutet av 1500-talet, utan snarare logiskt med tanke på samtidens apokalyptik, vurm för järtecken och skriftkultur, samt den lutherska kulturen i allmänhet. Utifrån den bild av Klint som framkommit i källorna som en mycket ambitiös, nitisk och engagerad kyrkoherde är det inte heller märkligt att just han skrev en järteckenbok. Det var en del av hans starka drivkraft att ordna fakta om samtiden i ord och bild, som en form av historieskrivning. Han var inte ensam om detta, utan ett antal andra järteckenböcker, både tryckta verk och handskrifter, finns bevarade från andra delen av 1500-talet, om än inte i Sverige.

Min studie av Klints järteckenbok presenteras i två böcker, där den ena är en transkription och handskrifts-analys och den andra en studie kring järteckenläran.<sup>62</sup>

”Om thenn Romerska Gudztjeneste”...  
 ”Om thenn Romerska Gudztjeneste, som nu är i Rom och enn tidh longh waritt haffwer; en wijss och sannfärdig beskrifning” är en handskrift av Klint som omfattar 215 blad i folioformat.<sup>63</sup> Den består av en samling olika källor, som har det gemensamt att de handlar om den katolska kyrkan. Den inleds med en uppteckning av Laurentius Ericis berättelse om Rom. Erici var en

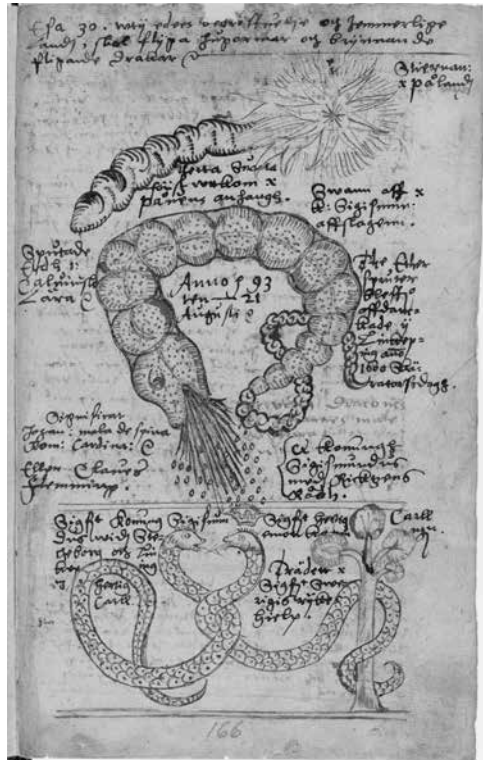


Illustration i Klints järteckenbok, föreställande en drake i Uppland 1593.

jesuit, bördig från Uppland, som hade vistats i Rom i tre år, men därefter återvänt till Sverige och blivit lutheran. Hans berättelse om Rom är skriven i jag-form och har karaktär av talspråk<sup>64</sup>, vilket antyder att hans muntliga vittnesmål är citerat av Klint.

Erici ger detaljrika beskrivningar av kyrkorna i Rom med utsmyckningar, reliket cetera och konstaterar: (...)"thetta göra the i Rom The ära och dyrkia the tingh som skapade äro, of-fuer honom som tem skapatt haffuer".<sup>65</sup>



Framförallt handlar berättelsen om det romerska gudstjänstlivet med beskrivningar av högtider, processioner och tillbedjan av helgon. Han vittnar bland annat om hur människor trampas ihjäl vid högtider<sup>66</sup> och om hur påven tillbeds som en gud.<sup>67</sup> I sann luthersk anda konstaterar han att påven är antikrist. Radband och avlatsbrev beskrivs ingående liksom den romerska mässan. Han liknar prästernas mummel, det vill säga präster som läser mässor vid de många altarna, vid paddor när de leker om våren: "Så stå te och glaffza wtÿ huar anners mundh, rett lyka som enn hörde paddaskräll".<sup>68</sup>

Berättelsen handlar sedan om jesuiterna, som framställs som den allra värsta sortens falska profeter. Detta är också ett återkommande tema i Klints handskrift efter det att Ericis berättelse slutat. Texten ger intryck av att vara en samling avskrifter av allehanda kortare berättelser, då ord på latin eller tyska ofta står kvar och ett antal historier avslutas med "Finis". Det handlar i regel om påven och katolikerna, särskilt jesuiterna, och förekommande teman är bland annat homosexualitet, tidelag, dryckenskap och fynd av barnskelett vid svenska kloster. En och annan berättelse kan man misstänka vara skriven av Klint själv, såsom den om Söderköpingsborgaren Waste Andersson som uppges ha gjort sig skyldig till mord, fylleri och tidelag



Teckningar ur Klints handskrift "Om thenn Romerska Gudstjeneste".

och vars två lärda söner rymde utomlands för att komma ifrån faderns dåliga rykte.<sup>69</sup> Handskriften avslutas med några sidor om Vadstena kloster.<sup>70</sup> Boken är alltså högtintressant och väl värd en egen studie.

### Olaus Petris Svenska krönika

I Uppsala universitetsbibliotek förvaras en avskrift av Olaus Petris svenska krönika som har tillhört Joen Petri Klint.<sup>71</sup> Klint har inte bara ägt handskriften utan också skrivit omfattande tillägg och kommentarer i den. På handskriftens första blad har han diktat: "Hö thenna Crönicha effter fråga will, Tå hörer hon mig Joenn Petri Klint till".<sup>72</sup> På rim skriver han här också att han köpt avskriften 1567 för fyra daler.<sup>73</sup>

Klint har, som han själv rimmat i början, "annoterat med färga, figurer, huar som trengde".<sup>74</sup> Han har av allt att döma ägt boken i 40 år och antecknat i den vid olika tillfällen.<sup>75</sup> Klints syn på historiska personer och händelser framkommer till viss del i handskriften. I innehållsförteckningen har han vid drottning Margareta till exempel noterat: "enn ondh quinna" och vid Albrecht av Mecklenburg: "Lett fremende men regera sig". Vid rubriken "Eric drotning Margreta son" har Klint strukit över rubriken och istället skrivit: "hon hade ingen son". Klints historiesyn skulle kunna vara föremål för framtida forskning. Han gör också

en del utläggningar om tre kronor och han har gjort färggranna teckningar av landskapsvapen.

### Gustav Vasas krönika

Joen Petri Klint skrev en krönika över Gustav Vasas tid, *Den Swenska krönika om konung Gostaffz Rigemente ifrån anno 1520 intill 1560*.<sup>76</sup> Krönikan har studerats av Sten Cedergren för en C-uppsats, där han jämför Klints text med Per Brahes krönika över Gustav Vasas. Han menar att Klints krönika sannolikt till största delen återger en tidigare krönika om Gustav Vasas, men att Klint har lagt till järtecken lite här och var samt givit korta kommentarer till en del händelser.<sup>77</sup> Hur krönikan förhåller sig till andra krönikor om samma tid vore intressant att studera vidare.

Exempel på lokala begivenheter som Klint skrivit om är hängningen av en myntare i Söderköping<sup>78</sup> och en riksdag i Söderköping 1527.<sup>79</sup> De järtecken som återfinns i krönikan, främst i slutet, är beskrivningar av de kometer som skådats under Gustav Vasas tid<sup>80</sup> och några vädersolar och ringar runt solen.<sup>81</sup> Samtliga finns också i järteckenboken. Klint beskriver också norrsken 1538<sup>82</sup> och en olycksbådande syn på himlen strax efter att Johan gift sig i Vilnius med Katarina Jagellonica, den polske kungens syster. Synen tolkades som en likbår, vilken vid ena änden hade ett

halshugget huvud och vid andra änden ett ris.<sup>83</sup>

Det går inte att utläsa exakt när Klint skrev krönikan, men han gjorde anteckningar i marginalen så sent som 1596.<sup>84</sup> Den tillhörde 1616 Johannes Messenius.<sup>85</sup>

#### Linköpings stifts biskopskrönika

Det fanns före Klints tid en rimmad krönika över Linköpings stifts biskopar



*Illustration i Klints krönika över Gustav Vasa: Nils Dackes huvud.*

från år 900 fram till början av 1500-talet. Författaren är idag okänd och inget samtida manuskript är bekant. En tryckt utgåva har funnits, tryckt i Söderköping 1523, men inget exemplar är bevarat.<sup>86</sup> Denna krönika gjorde Klint en fortsättning på, också denna på rim, som sträcker sig från 1513, då Hans Brask blev biskop, till 1606. Originalen är förmodligen inte bevarat. Den äldsta kända avskriften av hela krönikan, både den äldre delen och Klints tillägg, är gjord av eller på uppdrag av Lindorm Ribbing 1610.<sup>87</sup>

När Eric Benzelius gav ut biskopskrönikan år 1709 baserade han den äldre delen delvis på denna handskrift, som han kallade "Ribbingianus". Klints tillägg till krönikan tog Benzelius helt och hållet från denna handskrift. Benzelius' utgåva har legat till grund för senare editioner av biskopskrönikan.<sup>88</sup> Det finns ytterligare en version av Klints tillägg bevarad som inte är baserad på Benzelius' utgåva och därmed förmodligen inte heller på Ribbingianus. Det är en avskrift av hela krönikan som är utförd av Canutus Petrus Wesman.<sup>89</sup>

Krönikan avslöjar Klints eller beställarnas värderingar av de olika biskoparna. Vi har redan stött på beskrivningen av Nicolaus Canuti. Om Hans Brask diktade Klint bland annat att hans första mässa i domkyrkan sammanföll med en kraftig storm, som var

”Mechta förfärligh och swåra gröm”.<sup>90</sup> Klint var inte nådig mot Petrus Caroli, biskop i Linköping 1582–87. Han skrev bland annat att biskopen behandlade prästerna som hundar, och diktade: ”Han leett siunga aftonsång och ottesång huar dagh, Men ther afgiorde sigh ingen gladh” och ”Thett han sade war hiertett ifrå, Ty achtades han för vglä i wrå”.<sup>91</sup>

Krönikan är förstås av relevans för den som utforskar Linköpings stift, men är också av ett mer generellt intresse eftersom den utmärker sig med sina frispråkiga rim och hårda kritik.

### Saxo Grammaticus

Joen Petri Klint ägde ett exemplar av Saxo Grammaticus *Den danske Krønike*.<sup>92</sup> Även denna bok har bevarats och ligger idag i handskriftssamlingen på Kungliga biblioteket i Stockholm.<sup>93</sup> Den är visserligen en tryckt bok, men precis som i sin bibel och i Olaus Petris svenska krönika har Klint gjort marginalanteckningar på en majoritet av sidorna. Klints inledande rim om boken lyder:

Thenne Crönica är enn skönn bok,  
Herwtij warder man wijs och klock,  
Thenne man bör heder och ära,  
Som sådant kan göra och förmera.  
Gud giffue te Swenska hade thet en  
gong änth  
Att låta Swenska Crönicon komma på  
prentt,

Som är så wijs och from  
medh Råd, Sandhett och Lärdom.<sup>94</sup>

Den här boken skiljer sig från de andra som bevarats från Klints bibliotek på det sättet att den har hundratals små träsnitt i marginalen, av allt att döma inklistrade av Klint själv. De har ofta färglagts och inramats av Klint och ibland har han ”förbättrat” dem genom att lägga till svärd, blodsdroppar och annat som tyder på humor och ritglädje.

Det mest intressanta Klint lämnat efter sig i denna bok är långa utläggningar, både i början och slutet av boken, om symbolen tre kronor, där en tydligt danskfientlig inställning framkommer.<sup>95</sup> Boken bör uppmärksammas vid studier av relationen mellan Danmark och Sverige under den här perioden.

### Sammanfattning

Vad säger oss då källorna om personen och författaren Joen Petri Klint? Kunskapen om hans bakgrund och utbildning är minimal, men de ovanligt många och rikliga källorna från hans verksamhetsperiod skänker insikt i hans vardagsliv på Vikbolandet. Vi får kännedom om hans bidrag till att försköna kyrkan och förbättra prästgården och om hans svåra konflikter med socknens bönder och frälsemän, för vilka han inte drog sig för att gå till kungs. Källorna från Östra Stenby ty-

der på att han hade en påstridighet som var enerverande för många män i socknen, men Johan III konstaterade att allt tydde på att han var en lojal undersåte.

Klints energi och ambition uppmärksammades troligtvis tidigt av stiftets biskopar. Hans biskopskrönika ger tydligt uttryck för hans starka engagemang för den evangelisk-lutherska läran, vilket förmodligen stimulerats av de många lärda, lutherska män som fanns i hans närhet. Joen Petri Klint rörde sig i en miljö där det fanns goda förutsättningar för lärdom att ta del av nyheter. Hans många skrifter och hans karriär skänker honom inte utan reservation epitetet lärd, men de berättar åtminstone att han var en ambitiös och engagerad representant för den evangelisk-lutherska läran.

Vid sidan av järteckenboken och biskopskrönikan skrev Klint en krönika över Gustav Vasas tid och en bok om den katolska kyrkans, i Klints tycke, vederstyggelser. Han gjorde också omfattande marginalanteckningar i sitt exemplar av Saxo Grammaticus' danska krönika och i sin avskrift av Olaus Petris svenska krönika. Han skrev inte bara text utan ritade även hundratals illustrationer i böckerna, vilka tyder på en intensiv ritglädje. Studien har också visat att Klints bibel finns bevarad, med marginalanteckningar av hans hand.

Joen Petri Klint lyckades alltså

lämna ett rikt material till eftervärlden. Materialet berättar lika mycket om honom som person som om den värld som omgav honom. Klints verksamhetsperiod kan på många sätt betraktas som en kristid, då striden stod som hårdast mellan olika trosinriktningar i Europa och kyrkans makt minskade i samhället. De framväxande nationalstaterna blev alltmer definierade gentemot varandra och måna om att bevaka sina territorier. Väderförändringar påverkade skördarna och ledde med jämna mellanrum till kraftiga prisökningar och till och med hungersnöd.

Joen Petri Klints rikhaltiga anteckningar ger uttryck för den allmänna samhällsutvecklingen och skänker en unik och direkt inblick i hur det var att leva vid slutet av 1500-talet. Klint var dock ingen vanlig människa, i betydelsen folklig, utan bör snarare förstås som en stark representant för det lutherska prästerskapet i Europa. Han vittnar om den intensiva kamp som prästerna förde för att befästa sin position, inte bara gentemot katolikerna, utan också i det lokala bondesamhället och gentemot den världsliga överheten, i en tid då deras auktoritet och sociala status omprövades.

## Noter

- 1 Angående prästernas nya roll, se t.ex. Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002 och Mats Hallenberg, "Församlingsprästen i det svenska riket under 1500-talet – traditionell auktoritet under omförhandling?" i *Eva-Marie Letzter (red.), Auktoritet i förvandling. Omförhandling av frombet, lojalitet och makt i reformationens Sverige, Opuscula historica Upsaliensia 49*, Uppsala 2012, samt där anförd litteratur.
- 2 N 28: *Om the tekn och widunder, som föregingo thet lithurgiske oväsenedet* (Joan Petri Klint), Stiftsbibliotekets samlingar, Linköpings stadsbibliotek (LSB), s. 396.
- 3 N 28 (LSB), s. 313f. Klint uppgav att han var på "Östra holwegen hartt hos en by heter Mulaboda". Var befann sig Klint på sin släde? Något Mulaboda har jag inte funnit, men det finns en plats som heter Mullboda söder om Västerås intill en väg nära Mälaren. Det är dock troligt att Klint menade östra Hålatedsvägen, som gick söderut från Linköping till Mjölby och vidare, bland annat över Trehörna och förmodligen ända till Eksjö, se Monica Lantz, *Kungsvägen till historien. Erikskatan i Östergötland*, Linköping 2003, s. 99.
- 4 Se hans marginalanteckningar i N 28 (LSB), t.ex. s. 140, 190. Enligt egen utsago hade han åtminstone också ärvt Klints exemplar av *Saxo Grammaticus'* danska krönika: "Thenna Booch haffuer Jagh Samuel Petri Ungius hultzioensis arfft i Sthen efther s: her Jonn Petri", K 53: Den Danske Krønicke, Kungliga biblioteket (KB), försättsbladet, samt Klints handskrift om den romerska gudstjänsten: "Hunc librum ego Samuel Petri Ungius possideo quem mihi jure hereditario in Stenn inter Vika acquisivi." T 138: Om thenn Romerska Gudtjeneste, som nu är i Rom och enn tidh longh waritt haffwer; en wijss och sannfärdig beskrifning (LSB), pärmens insida.
- 5 Gotthard Virdestam, *Växjö stifts herdaminne, del VIII*, Växjö 1934, s. 84. Hans bror, Johannes Petri Ungius, var superintendent i Kalmar (se Bror Olsson, *Kalmar stifts herdaminne. Det gamla Kalmarstiftets klerus från äldsta tider till våra dagar. Del 1*, Kalmar 1951, s. 12–18) och hans far, Petrus Petri Ungius, var kyrkoherde i Hultsjö i Småland och tjänade en tid som hovpredikant hos Johan III samt deltog på ett antal riksdagar. Fadern närvarade bland annat på riksdagen i Stockholm 1590, där också Klint deltog. Petrus Petri Ungius dog 1610 (se Gotthard Virdestam, *Växjö stifts herdaminne, del VI*, Växjö 1932, s. 117) och det är möjligt att det var han som först ärvde böckerna efter Klint.
- 6 Mandelgrenska samlingen (Folkliksarkivet i Lund), 1:4-70:512 och 2:4-51:62d.
- 7 Kh 40: "Prästerskapets aff Linköpings Stiff egenhändige underskrift och Signeten uprättad i Linköping den 25. Aprilis, hwarutinnan Biskopen, Capitulares, Proster, Kyrckioherdar och Capellaner eendrächteligen gilla, samtyckia och bejaka Concilium Upsaliense A. 1593, den 25. februarii. Possessio Consist. Lincop." (Pärmtit.) Original med sigill (LSB).
- 8 Göran Sparrlöf, "Ätten af Klints och järsnässläkten Klints ursprung", *Släktforskarnas årsbok, 2017*, s. 216ff. Till skillnad från Klints blomma, föreställer denna smålandssläkts vapensköldar bergsvägg (d.v.s. klintar i en annan bemärkelse).
- 9 B 12: Christopher Henric Braad, *Ostrogothia literata (LSB): Jonas Petri Klint*. Se också det äldre herdaminnet, Joh. Is. Hähl, *Linköpings stifts herdaminne*, Norrköping 1846, s. 88.
- 10 Författad av Petrus Svenonis Kihlström (präst i Björsäter), B 23: *Prästekronika (LSB)*, s. 368. Jfr också B 137: *Upppteckning öfver östgötar som studerat i Uppsala, Lund och Åbo (LSB)*, s. 101. Segersten (ca 1764) uppger Uppsala 1557, se B 159 (LSB).
- 11 Sten Lindroth, *Uppsala universitet 1477–1977*, Uppsala 1976, s. 23.
- 12 Lindroth 1976, s. 21, jämför även Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 1: Medeltiden. Reformationstiden*, Stockholm 1975, s. 208f.
- 13 Lindroth 1975, s. 209f.
- 14 I mitten av 1550-talet var Martinus Olai Gestricius (Mårten Gestring) rektor i Uppsala och i mitten av 1560-talet fungerade Petrus Benedicti som rektor. Båda var senare biskopar i Linköping, Sixten

- Samuelsson, Högre allmänna läroverket i Uppsala. *En gammal skolas öden från 1200-talet till våra dagar*, Uppsala 1952, s. 45.
- 15 Indigenatsrätten innebar att det huvudsakligen var män födda inom stiftet som vigdes till präster, se Malmstedt 2002, s. 76.
- 16 Lindroth 1975, s. 211ff.
- 17 Lindroth 1975, s. 213f.
- 18 B 23 (LSB), s. 368. Jfr B 137 (LSB), s. 101 och Johan Alfred Westerlund & Johan Axel Setterdahl, *Linköpings stifts herdaminne, del 3*, Linköping 1919, s. 347. Klint var Domesticus episcopi.
- 19 *Monumenta historica vetera ecclesiae Sveogothicae*, utg. av Eric Benzelius, Uppsala 1709 (Biskopskrönikan av Joen Petri Klint s. 134–144), s. 138.
- 20 Herman Schück, *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa, Stockholm Studies in History 4*, Stockholm 1959, s. 585f. I senare litteratur kallas han ofta felaktigt för Nicolaus Hvit.
- 21 *Monumenta historica...* 1709, s. 137. Se beskrivning av biskopskrönikan nedan.
- 22 Schück 1959, s. 563, 586f., 594. Av visst intresse är att han då i Söderköping ersatte Erik Petri, som fick återgå till att vara skolmästare i Söderköping istället för kyrkoherde. Erik Petri var en välutbildad man som bland annat varit lärare till den blivande Erik XIV och han var gift med Olaus Petris dotter. Anledningen till att han fick lämna posten var att han "sin svärfaders M. Olofs skrifter och krönika hos sig haft och fördelt haver". Schück 1959, s. 518, 594 not 91, Hjalmar Holmquist, Svenska kyrkans historia 3. Reformationstidevarvet 1521–1611, Stockholm 1933, s. 353. Eftersom Klint ägde en avskrift av Olaus Petris krönika skulle det alltså ha kunnat vara från Erik Petri som han fått den, men Klint uppger själv att han köpt avskriften av en Olaff Bertelsson, se E 6: Olaus Petri Svenska Crönicka, Handskriftssamlingen, Uppsala universitetsbibliotek (UUB), den egentliga krönikan, fol. 11r.
- 23 Klint har diktat om Nicolaus Canutis begravning i biskopskrönikan, som skedde i Söderköping just efter danskarnas anfall. Staden hade brunnit och alla män befann sig på annat håll (*Monumenta historica...* 1709, s. 137f.).
- 24 *Monumenta historica...* 1709, s. 138.
- 25 Eftersom denna socken var konsistoriell var det konsistoriet i Linköping, med biskop Eric Falck i spetsen, som utsåg honom: "Anno 1567 philippi tidh tå antuardade mester Erick Falck Biscop i Linkeping mig Joen Petri Klint Stenby gäldh", Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2, Vadstena landsarkiv (VaLA), pärmens insida.
- 26 Schück 1959, s. 222. Söderköpings prosteri bestod av Björkekinds, Hammarkinds och Östkind's härader, Schück 1959, s. 175.
- 27 Näs, Ållonö och Rotenberg.
- 28 Se Gustafsson 2018, kap ögonvittnesskildringar.
- 29 E 6 (UUB), första versosidan.
- 30 På insidan av pärmens till Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA) har Klint skrivit när hans företrädare dog och när han själv kom till Östra Stenby, samt iordningställt en fortsättning för sin efterträdare, som uppmanas fylla i datumet då Klint hade dött. En senare hand har sedan fyllt i 1608 den 21 november. I den äldre prästkrönikan (B 23 (LSB), s. 368) uppges 21 oktober 1608, vilket alltså skiljer sig en månad från kyrkobokens. I en krönika från mitten av 1700-talet (B 137 (LSB), s. 101) har den 21 oktober strukits och ändrats till november. I herdaminnen uppges 21 oktober, se Westerlund & Setterdahl 1919, s. 347.
- 31 Enligt Arnold Sandberg fanns 151 blad av det medeltida missalet kvar när Klint kom till Östra Stenby 1567. De 38 lösa pergamentsblad som fanns kvar 1742 sammanbands då med papper till en särskild kyrkobok, kallad "Östra Sten kyrkios hufvud bok", Arnold Sandberg, *Linköpings stifts kyrkoarkivalier, till och med år 1800*, Linköping 1948, s. 450, jfr B 159, Segersten (LSB). Idag förvaras originalet och en fotostatokopia i Östra Stenby kyrkoarkiv på landsarkivet i Vadstena, med signum L I a: 2. Klints efterföljare i Östra Stenby har också beskrivit Klints anteckningar i missalet, se Östra Stenby kyrkoarkiv, K I a: 1 (VaLA).
- 32 "Anno 1588: war Jon person Klint pastor i Steen på Bråborg, och klagade iag migh för

- konungh Johan ten 3: huru som Socknabönderna willi taga ägor ifrån prestegorden, och vnder Skatten: arff och egne, och freltzett. warrt hans kon: Mattz: mecta wredh, talade med her hogenskel bielke ter om, kallade Lasse Jonson fogden snubbade honom horrt, men han sade sig intet wetta ter aff. hans Näh badh mig komma til Nörkeping, skall iag få h: k: m: breff”, Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), fol. 14.
- 33 Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), (numrering sidfot) fol. 15–16.
- 34 Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), (numrering sidfot) fol. 31.
- 35 I brevet stod bland annat att Klint ”Befructar sigh, ath några hans granner aff frelsett willia tilfoga honom näkon Oreth, på dhec äghor som til Stenby prestegordh tillydhe”, Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), (numrering sidfot) fol. 39–40.
- 36 Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), (numrering sidfot) fol. 13.
- 37 Hallenberg 2012, särskilt s. 120f.
- 38 Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), (numrering sidfot) fol. 42.
- 39 Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), (numrering sidfot) fol. 44.
- 40 Östra Stenby kyrkoarkiv, K I a: 1 (VaLA), s. 246. Angående kyrkan lämnades ett besvär från Östkindis härad in till kungen 1582: ”Begäre är nu någon hielp till Stenby kyrke udi spannemäll till the tu pund, the tilför ende haft hafve”. Anteckning: ”Bisperna skole der um randsake, när de visiterere och sampt medh stadthollerne förordne um hielpen”, Östra Stenby kyrkoarkiv K I a: 1 (VaLA), s. 598.
- 41 Sandberg 1948, s. 451.
- 42 En ny kyrkoherde var ålagd att upprätta ett sådant inventarium enligt kyrkoordningen 1571, se Then Swenska Kyrkeordningen, Stockholm 1571, fol. LXXIXr.
- 43 *Then Swenska Kyrkeordningen*, Stockholm 1571, fol. LXXIIv–LXXIIIv.
- 44 Östra Stenby kyrkoarkiv, K I a: 1 (VaLA), s. 249f.
- 45 Östra Stenby kyrkoarkiv, K I a: 1 (VaLA), s. 250. I Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA), nämns att Karin hade gället i två år efter makens död, se pärmens insida.
- 46 Östra Stenby kyrkoarkiv, K I a: 1 (VaLA), s. 251.
- 47 Den bar titeln: *Biblia, Thet är: All then Helgha Scrift, På Swensko*. Översättningen var baserad på Luthers tyska översättning och tillkom genom en kommission ledd av ärkebiskop Laurentius Petri, Christer Hugo, ”Gustav Vasas bibel 450 år” i *Biblicum* 1991:5, s. 162.
- 48 *Biblia... 1541*, Västra Vikbolandets församlings arkiv (VVFA): *Konungaboken* 1: 2.
- 49 *Biblia... 1541* (VVFA): Andra Moseboken 33, Nehemia 1, Baruch 2.
- 50 *Biblia... 1541* (VVFA): Apostlagärningarna 5 (slutet).
- 51 Birger Olsson, ”*Bibeln på svenska*” i *Åke Andrén (red.), Sveriges kyrkohistoria 3: Reformationstid*, Stockholm 1999, s. 245.
- 52 *Östergötland 1986, Daniel Rantzaus dagbok, Meddelanden från Östergötlands länsmuseum*, Linköping 1987, s. 43. Originaltexten är skriven på tyska. Här i översättning av Thomas Wessman.
- 53 Björn Helmfrid, *Söderköpings historia. Tiden 1568–1690*, Söderköping 2001, s. 257.
- 54 Axel R. Unnerbäck, Ållonö. *Studier kring ett östgötskt 1600-talsslott. Stockholm studies in history of art 19*, Stockholm 1970, s. 16.
- 55 *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia. Ser. 1, 1521–1718, Afd. 1, 1561–1592, del 2:1*, Stockholm 1889, s. 184–186.
- 56 ”Jonas i Sten” representerade Östkindis härad, *Svenska riksdagsakter... del 2:2*, 1899, s. 304f.
- 57 Sommaren 1573 var Klint i Stockholm på riksdag, som en av 18 präster från Östergötland och hans namn (Jonas in Sten) fanns även bland prästerskapets representanter i Stockholm 13 år senare, då arvföreningen förnyades på riksdagen den 7 mars 1590, *Svenska riksdagsakter... del 2:3*, 1899, s. 474, 934. Man kan konstatera att herdaminnet från Linköpings stift är opålitligt när det gäller datum, eftersom riksdagarna som Klint deltagit i infallit andra år än de i herdaminnet angivna, se Westerlund & Setterdahl 1919, s. 350. Uppsala mötes beslut



- bekräftades av företrädare för Linköpings stift, bl.a. Klint, på ett möte den 25 april 1593, Kh 40 (LSB).
- 58 *Svenska riksdagsakter...*, del 3:2, 1900, s. 598f., 604 (Jonas in Sten).
- 59 Ytterligare en handskrift av Klint finns möjligtvis bevarad, men på okänd ort. I ett antal äldre källor refereras till "Samling af åtskilliga saker hörande till Svenska historien", som ska vara skrivna av Klint 1567, se bl.a. Henrik Jacob Sivers, *Historisk beskrifning om then grufweliga pesten, diger-döden, eller then stora och swarta döden, hwilken uti thet fjortonde seculo grasserade öfwer hela werlden, och år 1350. härjade här i Swea-rike...*, Stockholm 1751, s. 5, 24, Anders Anton von Stiernman, *Biskopens Petri Andre Nigri eller Swarts historia om de forna Westerås stifts biskopar...*, Stockholm 1744, s. 91f., 139, Westerlund & Setterdahl 1919, s. 350.
- 60 Handskriften finns tillgänglig digitalt via <http://www.alvin-portal.org>. Se Gustafsson 2018 för transkription och handskriftsanalys.
- 61 Se vidare om detta i Gustafsson 2018.
- 62 Se Gustafsson 2018.
- 63 Handskriften finns tillgänglig digitalt via <http://www.alvin-portal.org>.
- 64 Se t.ex. T 138: Om thenn Romerska Gudztjeneste, som nu är i Rom och enn tidh longh waritt haffwer; en wijs och sannfärdig beskrifning (LSB), fol. 28v: "Jag glömde tilförende seja"...
- 65 T 138 (LSB), fol. 3v.
- 66 T 138 (LSB), fol. 15r.
- 67 T 138 (LSB), fol. 15v, 16r.
- 68 T 138 (LSB), fol. 36v.
- 69 T 138 (LSB), fol. 205.
- 70 Jfr Per Kylander, *Linköpings Biblioteks handlingar, Första delen*, Linköping 1793, s. 61-84.
- 71 O. Petri Crönika, signum E 6. Handskriften är omskriven av O. Walde, "Om bokanteckningar som källor och behofvet af provenienskataloger. Några exempel och några önskemål", s. 75-111 i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, årgång V, Uppsala/ Stockholm 1918 och av Sten Cedergren, En greves och prästs krönika om Gustav Vasa, opubl. C-uppsats, Historiska institutionen, Stockholms universitet 1994, s. 20. På insidan av pärmen finns ett exlibris, ett fastlimmat vapen, tillhörande Anders Anton von Stiernman, varunder årtalet 1760 står. Handskriften har efter von Stiernmans död 1765 donerats till Uppsala universitetsbibliotek av hans måg, Olof Celsius.
- 72 "Petri" tillagt med samma penna med införingstecken hit.
- 73 E 6 (UUB), första versosidan. Jämför Walde 1918, s. 85. Längre in i handskriften, längst ner på sidan där den egentliga krönikan startar, uppger han att han köpt den av en Olaff Bertelsson och att han gett (tolkningen är dock något osäker här) 4 tunnor vete, 2 tunnor råg och 22 silverpund nytt mynt för den och att han 1577 inte var skyldig något mer. E 6 (UUB), den egentliga krönikan bladnummer 11r. Det verkar alltså som om han köpt boken på kredit och att det tog upp till 10 år att betala av den. Olof Bertilsson förekommer också i Söderköpings tänkebok år 1571, se Hemfrid 2001, s. 178.
- 74 E 6 (UUB), första bladet. Peter Gillgren noterar att Klint (som han inte känt till, utan kallar en "anonym bokproducent") använt delar av träsnitt och kompletterat för att illustrera texten, se Peter Gillgren, *Vasarenässansen. Konst och identitet i 1500-talets Sverige*, Lund 2009, s. 162f.
- 75 En referens av Klints hand till kungakröningen 1607 (i kungalängden) indikerar att han ägt handskriften fram till sin död (1608).
- 76 På pärmens insida har Klint skrivit: "Huem Som eftersporia will, Tå hörer migh Joen Petri Klint tenne bokenn till. En pastor i Steen emillan Wjka, Gudh giffue oss saligheten alla tilljka. Amen anno 1599". På titelbladet står: "Den Swenska krönicka om konungh Göstaffz Rigemente ifrån anno 1520: intill anno 1560", D 31, Handskriftsamlingen (KB).
- 77 Cedergren 1994, s. 24f.
- 78 D 31 (KB), fol. 18r.
- 79 D 31 (KB), fol. 44v.

- 80 D 31 (KB): 1527 (fol. 47v), 1531 (fol. 59r.), 1532 (fol. 61r.), 1533 (Fol. 64v.), 1555 (Fol. 92v.), 1556 (Fol. 95r., 96r.), 1558 (fol. 95½r).
- 81 D 31 (KB): 1527 (fol. 47v.), 1535 (fol. 70v.), 1553 (fol. 90v.), 1558 (fol. 95½r), 1559 (fol. 95½v).
- 82 D 31 (KB), fol. 77r.
- 83 Årtalet anges här felaktigt vara 1558, men i järteckenboken har Klint fått årtalet, 1562, rätt, D 31 (KB), fol. 96v. Jfr N 28 (LSB), s. 106.
- 84 D 31 (KB), se fol. 23v, fol. 34v. Cedergren menar att krönikan är skriven under andra delen av 1590-talet, se Cedergren 1994, s. 24.
- 85 Se D 31 (KB), titelbladet.
- 86 Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600, 1: 1478-1530*, Uppsala 1934-38, s. 285.
- 87 Denna handskrift finns på Linköpings Stiftsbibliotek, med signum B 18. Den har tillhört E. Benzelius d.y. och köpts in från hans stärbhus 1757, se Stiftsbibliotekets katalogblad för B 18 (LSB).
- 88 Katalogblad, B 18 (LSB).
- 89 Detta enligt en anteckning på blad 22 v. Katalogblad, B 17 (LSB). Se vidare om biskopskrönikan i Hugo Norman, "Rimkrönikan om Linköpings biskopar", s. 128-174 i *Kyrkohistorisk årsskrift 40*, Stockholm 1940, s. 128-132 och Schück 1959, s. 31.
- 90 Krönikan är tryckt i *Monumenta historica vetera ecclesie Sveogothicæ*, utgiven av Eric Benzelius 1709, se s. 135. Denna storm beskrev också Klint i marginalen till det medeltida missalet, se Östra Stenby kyrkoarkiv, L I a: 2 (VaLA).
- 91 *Monumenta historica...* 1709, s. 140f.
- 92 Omnämnd av Walde 1918.
- 93 Tryckt av Anders Sörensen Vedel i Köpenhamn 1575, signum K 53: Den Danske Krønicke, Handskriftssamlingen (KB). Klint inleder på pärmens insida med nästan samma ord som han inleder Olaus Petris krönika: "Ho tenna Crönica efter Fråga will, tå hörer hon mig Joenn Petri Klint till. Enn fattig gudz tienere försannnd, widh Stenby försambling emillan Wykboland. När man skreff gudz sons bördh 1585, gud til priss och ära, meniskior till gagnn. Jag her wtÿ intett halar, Jag gaff för henne twå daler. Jag haffuer lässit henne slett til ende, annoterat med ferga, figurar ter som trengde."
- 94 K 53, pärmens insida (KB).
- 95 De flesta av Klints marginalnotiser och teckningar har idag en starkt orange färg. De är skrivna efter 1588. Ungefär i mitten har han dock använt en svart/grå färg för sina anteckningar, som mycket väl kan vara tillskrivna senare. Boken har liksom de andra ärvts av Samuel Petri Ungius, men han gav bort eller sålde boken bara två år efter Klints död: "Thenna Booch haffuer Jagh Samuel Petri Ungius Hultzioensis arfft i Sthen effther s: her Jonn Petri, och Henne förärhat Erlig och Welachtig Petter Hoff till enn ringa föräring, anno 1610 19 Septembris", K 53 (KB), titelsidan.

# Amason och moder: Retoriska strategier hos Agda Östlund

Av Magnus Gustafson



ycket av den historiska forskningen kring rösträttens införande i Sverige anlägger idag ett genusperspektiv, men saknar fortfarande klassperspektiv. Framför allt är insatserna från kvinnor ur arbetarklassen osynliggjorda, även inom feministisk forskning. Det är kvinnor ur borgarklassen som ställs i förgrunden. Det är de som görs till politiska subjekt och får namn och ansikten i rösträttsforskningen. Kvinnor ur arbetarklassen saknas i studier av såväl den borgerliga rösträttsrörelsen som den mansdominerade arbetarrörelsen.<sup>1</sup> Till detta bidrar också att memoarer och biografiskt inriktade arbeten om arbetarrörelsens kvinnor ännu är fåtaliga.<sup>2</sup>

Forskningens uppgift blir här att lyfta fram arbetarkvinnornas insatser både i rösträttskampen och i arbetarrörelsen. Genom att anlägga



*Agda Östlund. Fotograf okänd.*

ett intersektionellt perspektiv och analysera hur olika maktordningar korsar varandra kan forskningen ge ökad kunskap om kvinnornas motstånds-

strategier i ett patriarkalt klassamhälle.

Ämnet för denna artikel är socialdemokraten och sömmerskan Agda Östlunds (1870–1942) engagemang i rösträttsrörelsen, hennes rösträttsagitation och de retoriska strategier hon använde i olika sammanhang. Agda Östlund var framträdande i kampen för kvinnlig rösträtt och skulle komma att bli en av de första kvinnorna som valdes in i riksdagen när allmän och lika rösträtt och valbarhet för första gången tillämpades 1921.<sup>3</sup>

För Agda Östlund och hennes kvinnliga partikamrater handlade det om att göra ideologiska, organisatoriska och strategiska avvägningar i rösträttskampen. De socialdemokratiska kvinnorna enades om en kompromiss: att i första hand driva rösträttskravet i egna organisationer, men med frihet att delta i de borgerliga rösträttsföreningarna för den som ville.<sup>4</sup> En som utmanade den borgerliga Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtts (LKPR) kvinnopolitiska linje var socialdemokraten Ruth Gustafson. Efter den manliga rösträttsreformen 1907/1909 inriktades Socialdemokraternas arbete på att avskaffa det så kallade fattigvårdsstrecket. Om en person erhöll fattigvårdsunderstöd förlorade denne sina medborgerliga rättigheter, det vill säga rätten att rösta. Gustafson tog upp denna fråga vid LKPR:s allmänna rösträttsmöte 1909 och argumenterade

för att även LKPR borde arbeta för att avskaffa fattigvårdsstrecket, som hon menade skulle drabba kvinnor i högre utsträckning än män. Hon fick dock inget gehör och ingen åtgärd vidtogs med hänsyn till en formulering i stadgarna om att föreningen skulle arbeta för rösträtt på samma villkor som män. Efter detta övergav Gustafson också LKPR.<sup>5</sup> Men partikollegan Agda Östlund valde att fortsätta samarbeta med dem.

Östlund rörde sig som agitator i ett spänningsfält mellan den manliga arbetarrörelsen och den borgerliga rörelsen för kvinnlig rösträtt. Här fanns en klasskonflikt mellan rösträttskvinnor och en genuskonflikt mellan socialdemokrater. Här fanns ideologiska sprickor och motsättningar som agitatorn Östlund i olika sammanhang måste hantera för att nå ut med sitt budskap. Budskapet måste vinklas på olika sätt och även beskrivningen av problemet. De kvinnor som krävde sin plats i samhället mötte ett hårt motstånd. Diskrepansen i Östlunds retoriska strategier skulle kunna sägas vara en spegelbild av motsättningarna inom det patriarkala klassamhället. Som ledargestalt inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen använde Östlund en socialistisk klasskampstorik med drastiska bilder, ironier och sarkasmer för att väcka ett politiskt medvetande bland arbetarkvinnorna.

Som underordnad kvinnlig talare på den offentliga politiska arenan använde Östlund tvärtom en lågmält saklig retorisk strategi.

I den här artikeln prövar jag antagandet att Agda Östlund experimenterade med en dubbel persona i sin politiska retorik, två olika masker eller roller: amasonen och modern. Amasonen och modern utgör varandras motsatser: moderns huvuduppgift är vårdande och uppbyggande medan amasonens huvuduppgift snarare är krigisk och nedrivande (om än för goda syften). Begreppet persona kan enligt retorikforskaren Brigitte Mral definieras som en yttre karaktär som, i en komplicerad process, å ena sidan i viss mån påtvingats individen av omgivningen, men som å den andra lika mycket är resultatet av individens eget val. Denna karaktär utgör en mask att hålla framför sig och tala igenom. Valet av persona kan, menar Mral, ses som en strategisk anpassning till omgivningens förväntningar och regler.<sup>6</sup> För att kunna ge orden genomslag i en situation av underordning väljer kvinnor att ikläda sig identiteter som anses acceptabla för kvinnor, eller åtminstone begripliga för den aktuella publiken. Detta rollspel innebär inte att förneka utan snarare att variera och utveckla olika sidor av den egna identiteten, vilket stundtals blir till en lek med publikens fördomar.<sup>7</sup> Kännetecknande för rösträttskvinnorna

var enligt Mral att de valde samhälleligt acceptabla roller. Denna retoriska strategi var en följd av att rösträttskvinnorna argumenterade ur ett underläge samtidigt som motståndarna såg dem som hotfulla. Mycket i dessa kvinnors argumentation kan ses som en påtvingad defensiv hållning. En av dessa samhälleligt acceptabla roller som rösträttskvinnor valde var modersrollen, eller den moderliga attityden, där moderlighetens förädlade inverkan på samhällslivet framhölls.<sup>8</sup> Modersrollen kan sägas fungera som ett så kallat antistropheon: att vända motståndarens argument till sin egen fördel och spela på föreställningen att kvinnor och män är olika.

Jag kommer här att argumentera för att Agda Östlund som skribent i den socialdemokratiska kvinnorörelsens tidning *Morgonbris* framträdde i amasonrollen, medan hon under ett och samma politiska tal för en blandad publik växlade mellan moders- och amasonrollen.

I fokus står Agda Östlunds tal på det stora rösträttsmötet på Auditorium våren 1917 och artiklar som Östlund skrev i *Morgonbris*: två olika texttyper – politiskt anförande respektive journalistik – och två olika sammanhang och tilltänkta publik. Utöver detta material använder jag också tidningsreferat för att skapa en bild av mottagandet.

## Uppväxt och utveckling

Agda Östlund växte upp i ett arbetarhem i småstaden Köping i Västmanland. Pappan, Per Lundgren, var filare vid Köpings Mekaniska Verkstad. Hemmet låg i hörnet Karlbergsgatan-Prästgårdsgatan (numera Theodor Dahls gata) och kallades för kuskbo-staden. Här bodde även kusken och trädgårdsmästaren som skötte dispo-nentens trädgård med sina familjer. Makarna Per och Ulrika med fyra barn bodde i en lägenhet som bestod av ett enda rum som fungerade som kombi-nerat kök, sov- och matrum.<sup>9</sup> Agda var näst yngst och den enda dottern: Erik Anselm var tio år äldre, Per Leonard åtta år äldre och Axel Amandus sex år yngre.

Klassamhället var i allra högsta grad påtagligt på Karlbergsgatan: på ena sidan filaren Per Lundgren, som år 1877 hade en årsinkomst på mellan 500 och 600 kronor. På andra sidan, i disponentvillan, disponent Otto G Hallström, som samma år tjänade mer än tio gånger så mycket: 8000 kronor.

Ulrika Andersdotter kom från en gammal bergsmanssläkt och hennes far Anders Andersson, från Linde bergslag i västra Västmanland, hade varit en förmögen man men tvingats gå från sin gård efter en ekonomisk krasch. Efter att föräldrarna avlidit bodde Ulrika hos äldre brodern Jan Andersson, som var arrendator på kronoegendomen

Lyftinge cirka en mil norr om Köping. När Ulrika gifte sig med Per Lundgren flyttade paret ihop i bostaden i Köping, där maken hade sitt arbete.<sup>10</sup>

Ulrika var mån om att barnen skulle uppfostras lika. En episod från barndo-men, som Östlund berättade för sina vänner, är belysande. Yngste brodern Axel hade blivit tillsagd av mamman att gå och hämta mjölk. ”Nej, det vill jag inte, det kan väl Agda göra”, sa pojken. Mamman svarade: ”Har jag sagt att du ska gå, så ska du gå”. Och då blev det så.

Även om uppfostran var jämställd för sin tid bör det framhållas att bröderna gick tre år i en högre skola. Agda ska ha lånat de två äldre brödernas skolböcker och skaffat sig ett ordförråd som impo-nerade på skolläraren.<sup>11</sup>

Östlund framhöll själv moderns in-flytande som en viktig förklaring till att hon blev politiskt radikal. Ulrika läste Fredrika Bremer och tänkte mycket själv, som Östlund uttrycker det. Ulrika ska ha uppmanat sin dot-ter att utbilda sig till ett yrke för att inte behöva gifta sig för att bli försörjd. ”Det vanligaste var annars på den tiden i brukssamhällen och småstäder, att flickor som inte ville bli hembiträden stod i affär för tio kronor i månaden. ’Det blir ingenting av det där’, sa min mor, och så fick jag min utbildning till sömmerska”, berättade Östlund.<sup>12</sup>

Barndomskamraten Svea Säfverström, som kom från en välbärgad familj och

hade fått förmånen att gå i högre skola, kan också ha haft betydelse för Agda Östlunds intellektuella utveckling. De två vännerna tycks ha haft livliga diskussioner. "... vi hade så mycket att tala om. Hon var ju alltid så vaken och intresserad för allting", berättade Svea i ett brev efter Östlunds bortgång.<sup>13</sup>

Sin grundläggande organisatoriska skolning fick Östlund i nykterhetsrörelsen. Östlund var 19 år när hon gick med i godtemplarlogen Gustaf Adolf. Hon har själv berättat om hur hon kom av sig vid första versen när hon skulle framföra dikten "Hjärtats hem" av Carl XV inför publik.<sup>14</sup> Snart skulle hon emellertid bli en uppskattad deklamatör och bli anförtrodd en rad olika uppdrag inom logen. En av de mest framstående medlemmarna var Alfred Stårner, redaktör och rösträttskämpe, som år 1890 grundade den liberala tidningen *Bäragslagsbladet* och som skulle komma att bli riksdagsledamot 1909–1918. Stårner, som såg Östlunds begåvning, kom att fungera som en mentor för henne.<sup>15</sup>

Nykterhetslogerna, liksom även frikyrkoförsamlingarna, mobiliserade politiskt intresserade något decennium innan politiska partier och andra intresseorganisationer övertog den funktionen. Genom nykterhetsrörelsen, frikyrkorörelsen och arbetarrörelsen växte det, menar idéhistorikern Ronny Ambjörnsson, successivt fram en

skötsamhetskultur. Värdighet och solidaritet var här två viktiga element. Den fackligt organiserade har en värdighet som arbetare, såväl mot arbetsgivaren som mot de andra arbetarna. I denna värdighet, påpekar Ambjörnsson, ingår samma slags skötsamhet som är kännetecknande för nykterhetslogerna: nykterism, disciplinerat uppträdande och framhäandet av bildningens värde.<sup>16</sup> När det gäller bildning kan för övrigt nämnas att Agda Östlund inte bara ägnade sig åt att deklamera dikter utan även spelade amatörteater.<sup>17</sup>

I godtemplarlogen träffade Agda sin blivande make Anders. Agda var sekreterare i logen när Anders blev medlem, och blev därmed den första som välkomnade honom. Anders var jämnårig med Agda, född i Fellingsbro men uppvuxen i Köping, där han i unga år fick anställning vid Köpings Mekaniska Verkstad. År 1896 gifte de sig och flyttade till Stockholm. Två år senare, 1898, föddes dottern Hildegard. Anders arbetade de första två åren i Stockholm på de Laval och Atlas verkstäder innan han kom till LM Ericsson, där han var kvar fram till krisen 1933.<sup>18</sup> Strax efter flytten till huvudstaden återupptog Agda sitt arbete som sömmerska.<sup>19</sup>

Maken uppmuntrade hustruns politiska intresse. Östlund berättade senare hur han tog med sig tidningen hem från arbetet om kvällarna och bad henne att

läsa Hjalmar Brantings ledare för honom medan han lade sig ner för att vila.

Jag var inte särskilt intresserad av att läsa i början, men det dröjde inte länge förrän intresset kom – och då genomskådade jag också min man. De där ledarna hade han läst på Verkstan redan före frukosten. (...) Han har alltid varit färdig att ge mig mod, om det behövdes. Jag önskar att alla män kunde ge sina hustrur den hjälpen.<sup>20</sup>

Det politiska uppvaknandet skedde enligt Agda Östlund själv vid tiden för storstrejken för rösträtt 1902. Hennes man och en kamrat till honom skulle gå till ett strejkmöte. Östlund satt hemma och sydde när de gick. Hon hade en beställning på en klänning som skulle vara färdig nästa dag. Några ord som männen hade yttrat innan de gav sig iväg fastnade i Östlunds huvud. ”Sitter du här och syr medan männen storstrejkar? Du ska strejka du också! Eljest kommer vi ju ingen vart”, hade de sagt. Östlund beslutade sig för att lägga ner arbetet samma tid som männen och kunden fick finna sig i att vänta på klänningen.<sup>21</sup>

Agda Östlund gick med i Stockholms allmänna kvinnoklubb i mars 1903 och blev snart en av klubbens främsta företrädare. Åren 1904–1905 var hon ordförande för klubben och 1908 blev hon invald i Socialdemokratiska kvinnokongressens verkställande utskott. Åren 1910–1914 var hon ordförande och

korrespondenssekreterare, 1914–1920 enbart korrespondenssekreterare och från 1920 till 1936 ledamot i Socialdemokratiska kvinnoförbundets styrelse.<sup>22</sup>

I egenskap av kringresande agitator och korrespondenssekreterare skaffade sig Agda Östlund ett stort kontaktnät. En av dem som Östlund tidigt brevväxlade med var Hulda Flood från Karlstads kvinnoklubb. Flood skulle senare komma att bli Socialdemokraternas första kvinnliga partisekreterare.

Det behövdes inte något personligt sammanträffande för att man skulle få känslan av förståelse, sympati och uppmuntran, allt detta strömmade mot en från brevsidorna. Man kände genast att här hade man en pålitlig vän och kamrat, som man med förtroende kunde vända sig till. Detta betydde oerhört mycket för oss, som på den tiden, med små medel och under mycket motstånd, strävade ut i bygderna för att få kvinnorna intresserade för det politiska arbetet...<sup>23</sup>

Understödet från partiet till de socialdemokratiska kvinnorna var från början svagt. Om någon agitation skulle utföras var de tvungna att tigga pengar, huvudsakligen från socialdemokratiska partiet, men även från LO och fackförbunden. Kvinnorna hamnade ibland i förödmjukande situationer när de skulle be om pengar från dessa mansdominerade organisationer. En



partikassör ska ha fordrat ett på förhand uppgjort kostnadsförslag med angivna resekostnader och andra utgifter för agitationsturnéer och när han överlämnade pengarna förekom det att han uttryckligen sa att dessa pengar inte fick användas till löner.

Familjen Östlunds hem, ett rum och kök på Upplandsgatan 6r, fungerade under den här tidiga perioden också som arbets- och expeditiionslokal för den socialdemokratiska kvinnorörelsen. Lägenheten låg tre trappor upp och saknade hiss och telefon. När Östlund behövde ringa gick hon över till partikamraten Gertrud Månsson i porten bredvid. ”När mamma skulle ringa, vilket naturligtvis hände ganska ofta, måste hon nerför de tre trapporna och ge sig iväg till nr 59 på samma gata där Gertrud Månsson hade bosättningsaffär. Och när det kom telefon till mamma måste Gertrud sända bud efter henne”, berättade dottern Hildegard.<sup>24</sup>

När Agda och Anders flyttade till Stockholm blev de båda aktiva inom IOGT-logen Fram. Agda blev snart ledare för logen. Efter sammanträdena samlades ofta en grupp hemma hos Östlunds för att diskutera och läsa dikter av Viktor Rydberg, Carl Snoilsky och Zacharias Topelius. En av medlemmarna, Ludvig Noord – som också var ombudsman för Beklädnadsarbetareförbundet – berättar om gemenskapen inom logen.

Under de första tio åren av det nya seklet var vi, ett tiotal familjer, alltid tillsammans. På söndagar och tisdags-eftermiddagar var mötesplatsen Haga, dit vi gick med våra matkorgar, och fördrev ledigheten med krocketspel. Agda och Anders var alltid den samlande medelpunkten både när det gällde kamp och avkoppling. [...] Vi var mycket fattiga, men det kändes inte så besvärande eftersom vi var lika fattiga allihop. Och vi hade alla en brinnande tro på att detta tillstånd snart skulle ända, när vi likt Moses fört massorna genom öknen, och in i socialismens förlovade land.<sup>25</sup>

Uttalandet från Ludvig Noord är representativt för den optimism och framtidstro som rådde inom arbetarklassen i början av 1900-talet. Antalet medlemmar ökade snabbt inom såväl arbetarrörelsen som nykterhetsrörelsen. Noords beskrivning av kamratkretsen inom logen Fram som övertygade socialister kan också sägas vara representativ för en period då arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen närmade sig varandra i takt med att nykterhetsarbetet flyttade fokus från individuell självhjälp till generell nykterhetspolitik, medan socialdemokratin å sin sida utvecklades i en reformistisk riktning och tonade ner de revolutionära tongångarna. De båda rörelserna smälte allt mer samman och många av socialdemokratiska partiets medlemmar blev organiserade nykterister, oftast god-

templare, enligt Ambjörnsson.<sup>26</sup>

Nederlaget vid storstrejken 1909 slog hårt mot arbetarrörelsen som tappade många medlemmar. När Agda Östlund många år senare såg tillbaka på storstrejken lyfte hon emellertid fram arbetarkvinnornas tapperhet och solidaritet.

Tolfterna, en förening som Ellen Key bildade 1892 och där intellektuella kvinnor bjöd in kvinnor ur den kroppsarbetande klassen till gemensamma, bildande samkväm, kan också ha haft betydelse för Agda Östlunds utveckling. Här deltog hon tillsammans med två kollegor från socialdemokratiska kvinnorörelsen, Signe Vessman och Anna Carlsson, i en grupp som bildades 1903–1904. Ensamma kvinnors bostadsfråga, ensamma mödrars problem, kvinnans politiska rösträtt och arbetsmiljöfrågor var några av diskussionsämnena.<sup>27</sup>

När Agda Östlund för första gången framträdde offentligt i Stockholm, på ett rösträttsmöte hösten 1907 inför 2000 åhörare, kom hon direkt från en gammaldags tvättstuga där hon stått med storbyk hela dagen.<sup>28</sup> När barndomsvännen Svea Säfverström senare frågade Östlund hur hon fick mod att tala svarade hon: ”Om man riktigt vill någonting, så får man mod”.<sup>29</sup>

Den första kvinnliga riksdagsledamot som steg upp i talarstolen var inte, som ofta har sagts, Kerstin Hesselgren, utan

Agda Östlund, när hon lördagen den 11 mars 1922 talade om arbetskolonier åt tuberkulospatienter som skrivits ut från sanatorierna. Händelsen hade starkt symbolvärde och Östlund toppade förstasidan på *Dagens Nyheter*. Rubriken löd ”En lyckad debut som följdes med spänt intresse”, och signaturen P-a lovordar debuten:

Fru Östlund stapplade inte på målet, hon har också god övning i konsten att hålla anföranden från åtskilliga kvinnomöten i Folkets Hus och annorstädes och är känd som en redig och klar talare, som är i besittning av den bland riksdagsledamöterna kanske tyvärr icke alltför allmänna förmågan att hålla sig till saken.<sup>30</sup>

I en krönika på förstasidan i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* skrev författaren och journalisten Hjalmar Lundgren att ”den klara och kloka framställningen blev tilltalande inte minst på grund av talarinnans vackra stämma”.<sup>31</sup> Östlund vittnade själv om sin nervositet: ”Man kan tappa målföret för mindre [...]. Men nu kan man ju våga yttra sig i fortsättningen utan att väcka sensation. Alla vore också så tysta och hyggliga under mitt tal.”<sup>32</sup>

Enligt språkvetaren Olle Josephson visar Östlunds debut som talare på den gedigna parlamentariska och föreningstekniska skolning som man kunde skaffa sig inom arbetarrörelsen.

Argumentationen är, menar han, saklig med inriktning på de byråkratiska turerna, och vändningarna relativt enkla.<sup>33</sup>

Den respekt och status som Östlund tidigt tycks ha erövrat som kvinnlig riksdagspionjär ska enligt socialdemokraten Olivia Nordgren, som själv valdes in i riksdagen 1926, ha underlättat för kommande kvinnliga riksdagsledamöter. ”Hon tillvann sig genast allmän aktning och respekt, och detta har varit av oerhörd betydelse för oss”, menade Nordgren.<sup>34</sup>

Det skulle emellertid visa sig att rösträtten och valbarheten inte ledde till något omedelbart kvinnligt genombrott. Den kvinnliga representationen i riksdagen låg mellan 1,3 procent och 2,6 procent under hela mellankrigstiden. Mellan 1924 och 1934 hade bara två av riksdagspartierna kvinnor i sina riksdagsgrupper. Även internt, i partiledningar och som kongressombud, var kvinnorna marginaliserade.<sup>35</sup>

Mötet med en av de mera välbärgade ledamöterna i riksdagen illustrerar Agda Östlunds identitet som arbetarkvinna. När den manlige kollegan stod ute i riksdagskorridoren och klagade över att han skulle tvingas betala 4000 kronor i skatt svarade Östlund: ”Det skulle jag gärna betala. Det min make och jag ska leva på under året går inte upp till 4000 kronor.”<sup>36</sup>

Vid 1924 års riksdag valdes Agda

Östlund till suppleant i första lagutskottet. Hon återvaldes på den posten år efter år fram till 1933. Därefter, fram till 1940, var hon ordinarie ledamot och blev därmed den första kvinna som valdes till ordinarie ledamot i ett ordinarie utskott.

Sexuell undervisning, rätten till abort, bättre vård för barnsängskvinnor och nyfödda barn, moderskapspenning, kvinnors rätt till arbete, lag mot hustrumisshandel, nykterhet, fredsarbete samt lika pension för kvinnor och män var några av frågorna som Östlund drev som ledamot i andra kammaren. ”Under min riksdagstid har jag ju försökt hjälpa till med lite av varje som varit av vikt för de svenska kvinnorna”, sa Östlund i en intervju efter att hon avgått från riksdagen 1940. I samma intervju framhöll hon arbetslöshetsunderstöd och pensionsförsäkring som två viktiga frågor. ”När man levat i svenska arbetarkretsar vet man att det där talet om understödstagaranda är falskt. Den finns inte. Arbetarna vill arbeta, de vill inte på villkorsvis ta understöd”, sa hon.<sup>37</sup>

Det var i riksdagsarbetet som Agda Östlund kom till sin fulla rätt, menade partikamraten Signe Vessman. Som riksdagsledamot behövde Östlund inte lägga lika mycket tid på praktiskt organisationsarbete som hon gjort under rösträttskampen utan kunde i stället fokusera på det som var hennes



# MORGONBRIS

Nr 1

Arbeterskornas tidning. — Utgifven af Kvinnornas Fackförbund.

April 1905

*Morgonbris grundades 1904 av Kvinnornas fackförbund, men övergick vid förbundets nedläggning 1909 till den socialdemokratiska kvinnorörelsen.*

styrka, nämligen hennes analytiska förmåga. ”Inte så att man på något sätt vill underkänna hennes föregående arbete, tvärtom, men som politiker, ledamot av riksdagen är det som Agda Östlund kommit till sin fulla rätt. Det betänksamma och eftersinnade har där stort värde, vilket ligger för Agda Östlund och är en av hennes starkaste sidor”, resonerade Vessman.<sup>38</sup>

Östlunds politiska arbete varade nästan in i det sista. Sent på kvällen den 26 juni 1942, ett och ett halvt år efter att hon lämnat riksdagen, somnade hon in på Stigbergets sjukhus på Södermalm i Stockholm efter en tids sjukdom.

## Retoriska strategier i *Morgonbris*

I amasonrollen, och som ledargestalt inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen, använde Agda Östlund olika retoriska strategier för att väcka, inspirera och ingjuta mod och kampmoral bland arbetarkvinnorna. För det första kan sägas att hon i sina agitations-skildringar skildrar sig själv som ett inspirerande föredöme, som går före och visar vägen. Ett sådant exempel är när Östlund i ett resebrev upptäcker att ingen kvinnlig talare tidigare framträtt på de orter i Blekinge som hon gästar.<sup>39</sup> Hon träder också fram som uppoffrande agitator, som när hon,

efter att ha talat i Åby i Östergötland, går till fots tillsammans med kamraten Elin Nyman i mer än en fots snö i en halvtimme till tågstationen.<sup>40</sup> Eller när hon skiljs från sin gråtande tioåriga dotter vid perrongen i Stockholm på väg ut på agitationsturné i Norrland. Efter ett framträdande på Folkets Hus i Ånge fortsatte Norrlandsresan tidigt nästa morgon. Tåget avgick klockan fem och inte förrän klockan tjugo i elva på kvällen var hon framme i Boden.<sup>41</sup>

I agitationsskildringen framgår att Östlund reste i damkupén. Historikern Christina Florin har framhållit att just damkupén blev betydelsefull för emancipationens spridning. Damkupén gjorde det möjligt för rösträttsaktivisterna att ge sig ut på långresa på egen hand genom hela Sverige utan att behöva känna sig antastade eller uttittade, menar hon.<sup>42</sup> Damkupéns betydelse ger i sig perspektiv på hur det var att som underordnad kvinna träda in i offentligheten som politisk agitator.

Östlund iklädde sig också rollen som ledare genom att uttryckligen uppmana arbetarkvinnorna att vakna och genom att ge konkreta råd, exempelvis när det gällde läsning. Medlemmarna borde läsa partiets tidningar och prioritera ledarspalten framför följetongen och smånotiserna. ”Ledaresspalten sätter en lätt in i situationen och är visst inte så tung läsning som många tror”, menade Östlund.<sup>43</sup>

Något som ytterligare stärkte bilden av Östlund som amason och ledare var hennes sätt att lyfta fram enskilda medlemmar som föredömen. Från retorisk synpunkt kan dessa exempel ha haft en mobiliserande och inspirerande funktion. Bland de kvinnor som kan ha låtit sig påverkas fanns fru Hilda Engström i Åkeholm i Blekinge, som gratis upplät sitt hem för ett agitationsmöte.<sup>44</sup> Märta Henriksson, ordförande för den socialdemokratiska kvinnoklubben i Skattkärr men för sjuk för att lämna den lilla stugan i skogen, höll medlemsmöten i hemmet. ”Där studeras och där diskuteras, ty säger Märta: ’Vi måste lära oss något!’ Stackars lilla kära Märta! Mätte vi ha något i släkt med din friska vakna själ, din brinnande längtan efter kunskap och vetande. Det är den rätta hungern!”, kommenterar Agda Östlund.<sup>45</sup> I Ronneby lyftes Rebecka Svensson fram som ett föredöme inte bara för sin organisatoriska förmåga utan också för sin pjäs *I tvättstugan*, som framfördes i samband med Östlunds besök och senare publicerades i *Morgonbris*.<sup>46</sup>

Själva den agitatoriska språkstilen, som var ett återkommande inslag, har en poetisk dimension som samtidigt ur retorisk synpunkt får en mobiliserande funktion och definierar Östlund som ledargestalt. Dessa avsnitt har ofta något av ett utopiskt skimmer över sig. ”Skola icke även vi kunna skaka

av oss den hundraåriga sömnen”,<sup>47</sup>  
”Kamrater! Låt oss hjälpa till alla  
att sprida socialismens sanningar”,<sup>48</sup>  
”Någon bresch blir väl alltid skjuten  
i fördomarnas tjocka murar och det  
sådda skall väl spira och gro en gång”,<sup>49</sup>  
”För medborgarrätt! För människorätt!  
ljuder den maning runt jorden, som i  
dag enar och samlar Internationalens  
kvinnor. Vi räcker varandra händerna,  
vi ger varandra löften, dem tanken för  
över haven: Vi skall segra!”<sup>50</sup>

Något som präglade Östlund som ledargestalt och visionär är att hon efter att rösträttsstriden var vunnen betonade att kampen måste gå vidare. I slutet av artikeln parafraserar hon ett känt citat av partiledaren Hjalmar Branting när hon uppmanade kvinnliga och manliga partimedlemmar att hjälpas åt i arbetet ”för att vinna den värld av frid och rättfärdighet, som vi i våra bästa stunder drömt oss”.<sup>51</sup>

I Agda Östlunds artiklar identifierades en politisk motståndare i form av ”förstakammarhögern”. Inte sällan använde hon här ironi och sarkasmer för att väcka den egna kvinnorörelsen och synliggöra motståndaren. Med anledning av riksdagens behandling av kvinnorösträttsfrågan 1912 ironiserar Östlund över dessa ”professorer i kvinnlig rösträtt”, som återigen haft en stor dag: ”Med överväldigande bevis lyckades de göra begripligt för första kammaren, att utvecklingen skulle

komma att gå alldeles bakåt eller möjligen stanna eller också gå alldeles för fort – vilka tre alternativ äro lika illa – om kvinnorna skulle få rösträtt”.<sup>52</sup>

De politiska motståndarna i första kammaren definierades också ur ett klassperspektiv genom att Östlund gjorde riksdagsledamöterna Samuel Clason, Karl Ekman och Carl Boberg till främlingar inför den sociala nöd som rådde i arbetarhemmen. Genom att Östlund samtidigt framhöll arbetarkvinnornas kamp fick avsnittet också en mobiliserande funktion inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen.

De skulle få se hur dessa många tusende arbetarhustrur med förtvivlans hjältemod söka hålla nöden borta från hemmen. Det är ingen slö resignation inför olyckan utan vi få istället bevittna ett energiskt arbete och en solidaritet som helt enkelt är storartad.<sup>53</sup>

Agda Östlund tecknade även på olika sätt en klasskonflikt gentemot kvinnor ur borgarklassen. Hon gick i polemik med fru Björkman, som hållit tal i samband med Bondetåget och där målat upp en bild av en pastoral idyll och kallat den äkta svensk. Genom att kontrastera Björkmans pastorala idyll med en bild av social misär, så som den framställts i en notis i *Social-Demokraten*, synliggjorde Östlund på ett effektivt sätt klassamhället och positionerade sig ideologiskt. Notisen

som Östlund refererade till handlade om en arbetarfamilj med sju barn som blivit utkastad på gatan efter att de inte kunnat betala hyran på grund av sjukdom och arbetslöshet. ”Jag kan knappt tänka mig en mera tröstlös bild, och så äkta svensk – även den”, konstaterar Östlund.<sup>54</sup>

De kvinnor ur borgarklassen som inte slöt upp i rösträttskampen identifierades också som politiska motståndare genom en rad nedsättande epitet. Kvinnor ur arbetarklassen kontrasterades mot ”pansarkvinnor”,<sup>55</sup> försvarsagiterande kvinnor,<sup>56</sup> försvarret-främst-kvinnor och krigshetsande kvinnor.<sup>57</sup>

I likhet med förstakammarhögern definierades kvinnor ur borgarklassen som politiska motståndare genom att framställas som världsfrånvända och främmande inför den sociala verkligheten. I en artikel gick Östlund i polemik med en lokal rösträttsförening i Uppsala som yttrat att de behövde arbeta på sin egen personliga utveckling och att kvinnorösträtten kunde vänta. Här finns inslag av ironi och sarkasm när Östlund kontrasterade dessa borgarkvinnors bekväma sysslolöshet mot arbetarkvinnornas dagliga slit. ”Vi som äro utkastade i livet behöva icke dela vår tid just mellan middagar, baler och bjudningar i oändlighet för att på lediga stunder studera de sociala spörsmålen, nej, vi få dagligen våra

läxor ...”, menade Östlund.<sup>58</sup>

Delar av agitationsskildringarna skulle närmast kunna liknas vid socialreportage, eller Sverigeresor med underifrånperspektiv, som gestaltade klassamhället i olika scener. Förutom att synliggöra klassamhället bidrog dessa avsnitt till att koppla samman olika delar av rörelsen och skapa samhörighet, solidaritet och kampmoral. Det kunde till exempel handla om den hälsofarliga arbetsmiljön inne i stenhuggarnas verkstad i Hällaryd i Blekinge där ”luften är uppfylld av ett fint, tungt damm, som uppstår vid bearbetningen av stenen”.<sup>59</sup> När Östlund några år senare återvände till samma plats rådde ekonomisk kris. Östlund beskrev det som att ”arbetslöshetens svarta spöke” dragit fram. Trots den sociala nöden kämpade de lokala organisationerna vidare, framhöll hon, och gjorde Blekingekamraterna till föredömen inom rörelsen.

Modlöshet kan gripa ett sinne för mindre än årslång arbetslöshet, försakelse och svält. Men käcka och ihärdiga kamrater arbeta oförtrutet på att hålla organisationerna uppe och samman, men detta är ett jätte- och hjältearbete i dessa trakter, och går ej heller annat än med okuvlig energi och järnvilja.<sup>60</sup>

I en agitationsskildring från Värmland gestaltas klassamhället genom att Östlund går i dialog med majoriskan i Selma Lagerlöfs roman *Gösta*

*Berlings saga* medan hon vandrar runt på Rottneros herrgård. Genom att på det här sättet förflytta ett litterärt verk till ett nytt sammanhang skapade Östlund en verfremdungseffekt som synliggjorde klassamhället. Östlund går förbi herrgården och funderar över hur det skulle ha varit att hålla ett socialistiskt föredrag på den här platsen om majorskan lev. Östlund ställer majorskan, som får representera det gamla klassamhället, mot den spिरande socialismen och arbetarrörelsen, som representerar framtiden. ”En helt provisorisk stenmur utvisar, var en gång ett Folkets hus skall stå på egen tomt och grund. Det hade ni väl aldrig drömt om, Fru Majorska!”<sup>61</sup>

Klassfrågan konkretiseras också i en vardagsskildring i form av en dialog med Pressbyråns representant ombord på tåget när Östlund ska köpa *Social-Demokraten*. Tidningen är slut, och det visar sig att det beror på att de bara tar in ett exemplar av just arbetarrörelsens tidning, medan det finns fler av de borgerliga tidningarna.<sup>62</sup> I Agda Östlunds artiklar adresserades också genuskonflikten inom det egna partiet. Avgörande för relationen mellan partiet och dess kvinnliga medlemmar var enligt Hulda Flood det bristande gensvaret under partikongressen 1905, när kvinnorna krävde en särskild avlönad agitator som skulle syssla med agitation bland kvinnorna. ”Hade partiet

den gången varit tillräckligt förutseende och tillmötesgått kvinnornas krav, så hade alldeles säkert kvinnornas förståelse för socialdemokratin varit en helt annan”, menade Flood.<sup>63</sup> På kvinnokongressen nio år senare, 1914, konstaterades att agitationen bland kvinnorna alltjämt var försummad varpå Östlund yttrade att ”män förstå ej kvinnofrågor och kvinnoagitation”.<sup>64</sup>

Den här konfliktlinjen synliggjordes effektivt när Agda Östlund på ett ironiskt sätt återgav hur partikamraten Fabian Månsson ignorerade kvinnorna i en riksdagsdebatt om rösträttsfrågan.

I andra kammaren var det Fabian Månsson som förde de utestängdas talan. ’Med vad rätt utestängas de unga, som äro goda nog att skickas emot en fiende, och med vad rätt utestängas de mest betungade, som digna under skattebördorna?’ Och kvinnorna – skrev jag, ty jag var ju så säker att det skulle komma. Men det vart bara så tyst och vännen Fabian Månsson gick helt lugnt och satte sig på sin plats igen. Jag fick stryka över ordet i min anteckningsbok[.]<sup>65</sup>

Den här genuskonflikten inom partiet definierades också på andra sätt. I en retrospektiv artikel från 1917, skriven i samband med firandet av tioårsjubileet av den första socialdemokratiska kvinnokonferensen, försvarade Östlund den egna kvinnoörelsen och gick i polemik mot männen.<sup>66</sup> Själva det faktum



att Östlund utgick från en försvarsposition pekar på att kvinnorörelsen varit ifrågasatt av manliga socialdemokrater. Det skulle också kunna tolkas som att den socialdemokratiska kvinnorörelsens tidning *Morgonbris* lästes av manliga partikamrater.

Snart bytte emellertid Östlund från försvars- till attackposition i sin artikel. Hon visade hur kvinnokampen sammanfaller med klasskampen, och hur de olika maktordningarna kön och klass korsar varandra. Det som av de manliga partikamraterna nedlåtande avfärdas som feminism ingår i socialismen, argumenterade Östlund.

Så länge det ännu i världen finnes hungrande, frysande, förslavade gifta och ogifta kvinnor, som äro den billigaste och minst värderade arbetskraften i hemmet och på fabriken, så länge har allt vad demokrati heter [...] en uppgift att fylla[.]<sup>67</sup>

Ur ett retoriskt perspektiv fanns en talande tystnad när det gäller hungerdemonstrationerna under våren 1917. Agda Östlund nämner inte upploppen med en enda rad i sina artiklar i *Morgonbris*. Tystnaden är retoriskt intressant eftersom den säger någonting om de restriktioner som Östlund var tvungen att förhålla sig till för att kunna nå ut med sitt budskap på olika arenor och inför olika publikar. Å ena sidan kan det sägas ingå i restriktionerna

att hålla ett visst avstånd till de våldsamma kvinnodemonstrationerna.<sup>68</sup> Å andra sidan ingick de många arbetarkvinnor som ledde protesterna i den retoriska publiken.

### Politiska tal

Jag tänkte nu undersöka Agda Östlunds retoriska strategier under rösträttsstriden när det gäller en annan texttyp, nämligen det politiska talet. Östlund framträdde som enda kvinnliga talare på första maj i Stockholm 1909, 1911 och 1916. Vidare talade hon som socialdemokratisk representant på ett flertal stora rösträttsmöten i Stockholm. Av tidningsreferaten att döma tycks det som att Östlund som talare fyllde funktionen som kvinnligt inslag på möten anordnade av den mansdominerade arbetarrörelsen, och som proletärt inslag på den borgerliga rösträttsrörelsens möten. Det fanns alltså en tendens till att Östlund reducerades till sina identiteter som arbetare och kvinna. Samtidigt vill jag pröva tanken att hon som talare utnyttjade och spelade på den typen av fördomar och förväntningar. Frågan är också om inte Östlund i egenskap av arbetarkvinna kunde bidra till att ge legitimitet åt Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt som av motståndarna framställdes som en klassrörelse, det vill säga en medel- och överklassrörelse, som inte kunde företräda "den vanliga kvinnan".<sup>69</sup>

I *Dagens Nyheter* refererat från för-stamajfirandet i Stockholm 1911 omnämndes Östlund som "demonstrationens enda kvinnliga talare".<sup>70</sup> Det tycks som om det i raden av manliga talare även på socialdemokratiska för-stamajfiranden i Stockholm i början av 1900-talet skulle finnas en kvinnlig representant. Tankarna går till Erlanderregeringarna som på motsvarande sätt hade en kvinnlig minister.<sup>71</sup> Att döma av referaten var det bara Östlund som talade om kvinnorösträtten. Här speglas en könssegregation inom det egna partiet. När Östlund under sitt tal på första maj 1911 upprepade "Kvinnorna äro ock människor" är det som om uttalandet i själva verket bekräftade den här könssegregationen.<sup>72</sup> Kvinnor är inte människor. Kvinnor är kvinnor.

Majdemonstrationer och majtal har alltid varit betydelsefulla inom arbetarrörelsen. De var emellertid särskilt viktiga under den tidiga Branting-perioden när möten och demonstrationer under lång var det enda forumet för att manifestera arbetarrörelsens styrka.<sup>73</sup> Inom den borgerliga rösträttsrörelsen var föredragen och talandet ett viktigt instrument för att skapa ett nytt tänkande kring kön och politik, enligt Christina Florin.<sup>74</sup> Att som kvinna ställa sig i talarstolen och ta plats i offentligheten sågs av många som ett angrepp på den rådande sam-

hällsordningen. Det fordrade stort civilkurage och en stor övertygelse för att äntra den manliga maktens yttersta symbol – talarstolen, menar historikern Josefin Rönnbäck.<sup>75</sup>

Det enda av Agda Östlunds politiska tal under rösträttsstriden som finns bevarat är det som hon höll på ett rösträttsmöte på Auditorium i Stockholm i maj 1917. Mötet kan ses som en kraftsamling från civilsamhället i ett läge då kvinnorösträttsfrågan i flera år vilat i skuggan av första världskriget. Inga motioner lades fram i riksdagen under krigsåren 1915 och 1916. Det politiska läget påverkades också av februarirevolutionen i Ryssland. Även i Sverige rådde en revolutionär situation med bland annat tidigare nämnda hungerkravaller.

Det var LKPR:s verkställande utskott som tog initiativ till mötet på Auditorium med anledning av riksdagens förestående behandling av kvinnorösträttsfrågan. Ytterligare ett antal kvinnoorganisationer, däribland den socialdemokratiska kvinnorörelsen, stod bakom arrangemanget. Intresset för mötet var så stort att biljetterna var utsålda flera dagar i förväg. Hundratals personer fick vända om vid entrén. På de främsta bänkarna satt ett 50-tal riksdagsledamöter och fyra statsråd.<sup>76</sup>

För Agda Östlund, som framträdde som en av fem talare, gällde det att övertyga politikerna om att rösträtts-

frågan måste få en snar lösning. Men hon var som representant för den socialdemokratiska kvinnorörelsen också tvungen övertyga dem om att rösträttsfrågan inte bara handlade om kön utan om klass, och att både kvinnor och män, oavsett ekonomiska och sociala förhållanden, borde få lika och allmän rösträtt och valbarhet. Östlund var med andra ord tvungen att både synliggöra problemet med könsstrecket och problemet med penningstrecket (det vill säga att den som inte betalt sina skatter eller var beroende av socialvården inte fick rösta).

I klassfrågan riktade sig Östlund inte bara till regerings- och riksdagsledamöter, utan också till den borgerliga rösträttsrörelsen som endast krävde rösträtt på samma villkor som män. Hon formulerade själv det påträngande problemet så här i sitt tal:

Vi arbetarkvinnor ha fullt klart för oss, att kravet på rösträtt och valbarhet för kvinnorna på samma villkor som för män med de nuvarande rösträttsbestämmelserna, för närvarande inte på långt när skulle giva oss det vi väntat av rösträttsfrågans lösning[.]<sup>77</sup>

Precis som i artiklarna i *Morgonbris* definierades "förstakammarhögern" som en politisk motståndare i talet på Auditorium. Men som underordnad kvinna på den offentliga politiska arenan framträdde Östlund i modersrollen i ett lågmält, icke-konfrontativt, dialogiskt tonläge:

"Vi vädja dock ännu en gång till riksdagen att taga emot vad vi bjuda. Betänk dock att för många av oss är insatsen av vårt modershjärta det enda vi äga, och vi tro att det är vad världen för närvarande behöver".<sup>78</sup>

Östlund ironiserade milt över argumentet att kvinnorna inte skulle vara mogna för rösträtten. Med förvåning har flera krigförande länder, som nu är på väg att införa kvinnlig rösträtt, upptäckt att kvinnorna har lika hög grad av medborgaranda som männen, påpekade hon syrligt.

I inledningen av sitt tal framträdde Östlund i amasonrollen när hon koppelade samman sig själv med den långa kamp som den socialdemokratiska kvinnorörelsen fört i rösträttsfrågan. De två rollerna, modersrollen och amasonrollen, kompletterade varandra och bidrog tillsammans till att stärka Östlunds ethos. Eftersom kvinnorna bidrog till samhället genom sitt arbete ska de också ha medborgerliga rättigheter, menade Östlund. Här talade hon också för de många män inom arbetarklassen som saknade rösträtt. "Den svenska arbetareklassens både män och kvinnor skulle behöva känna att det inte endast är när mobiliseringsklockorna ringa – eller när vårt land behöver försvar mot yttre fiender, som vi äga en hembygd och ett fädernesland", sa hon. Särskilt framhöll hon arbetarkvinnornas uppoffrande insatser under svåra

förhållanden med bostadsbrist, livsmedelsbrist och fattigdom.<sup>79</sup>

Något i talet som definierar Östlund som visionär är hennes sammankoppling mellan kvinnokamp och klasskamp. Men hon gjorde det i ett förhållandevis nedtonat dialogiskt, emellanåt närmast vädjande tonläge, som om hon här framträdde i amason- och modersrollen på samma gång. Med Mral skulle kunna sägas att Östlund i sitt tal varierar och utvecklar olika sidor av den egna identiteten för att göra sig begriplig för sin blandade publik.

Vi kvinnor kunna ej längre finna oss i att endast bli anropade att vara med, när det gäller att pressa ner arbetarklassens villkor. Vi vilja få rätt att vara med, när det gäller att bygga upp. Vi skulle få en smula mod att arbeta för framtiden!<sup>80</sup>

Klassperspektivet i Agda Östlunds tal står i bjärt kontrast till det tal som hölls av grevinnan Louise Stenbock vid samma möte. Stenbock skildrade hur den gamla konservativa husmodern på herrgården går ut i statstugorna och samlar in namn till ett upprop för kvinnans politiska rösträtt och citerade Louis De Geers vädjan till adeln att ställa sig bakom förslaget om ständsriksdagens avskaffande år 1865. Hon menade att det nu återigen var dags för överhetens män att för nationens bästa

göra en författningsändring och införa kvinnlig rösträtt.<sup>81</sup> Det är slående att alla de talare förutom arbetarkvinnan Agda Östlund osynliggjorde klassproblematiken med penningstrecket i sina tal. Talarna ur borgarklassen och överklassen – förutom Louise Stenbock även Selma Lagerlöf<sup>82</sup>, Agnes Ingelman och Anna Bugge Wicksell – föreföll se sig som människor och individer, kort och gott, och resonerade inte i termer av klass. ”Vi längta och sträva efter allt, som kan ge oss full mognad och utveckling som människor. Och en så viktig faktor är numera i samhället varje individs liv, att riktigt full människa är ingen, som icke också är full medborgare”, sa Anna Bugge Wicksell i sitt tal.<sup>83</sup>

## Slutord

Agda Östlund experimenterade med en dubbel persona i sin politiska retorik, två olika masker eller roller: amasonen och modern. Som skribent i den socialdemokratiska kvinnorörelsens tidning *Morgonbris* framträdde hon i amasonrollen. Under ett och samma politiska tal för en blandad publik växlade hon mellan moders- och amasonrollen. Diskrepansen mellan Östlunds retoriska strategier skulle kunna sägas vara en spegelbild av motsättningarna inom det patriarkala klassamhället.

## Noter

- 1 Problemet har lyfts fram i Carlsson Wetterberg, Christina, *Kvinnosyn och kvinnopolitik: en studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*, Lund 1986; Carlsson Wetterberg, Christina, "... ingen kvinnofråga existerar ...": Kvinnoorganiseringen inom den tidiga arbetarrörelsen", *Arbetshistoria* nr 44/45 1987; Karlsson, Gunnel, *Från broderskap till systemskap: Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Lund 1996; Rönnbäck, Josefin, *Politikens genusgränser: Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, Stockholm 2004.
- 2 Under pressläggningen av föreliggande nummer har emellertid den biografiska forskningen tagit ett steg framåt i och med publiceringen av Svenskt kvinnobiografiskt lexikon online.
- 3 År 1919 beslutade riksdagen om allmän och lika rösträtt. Rösträttsåldern sänktes från 24 till 23 år. Villkor för rösträtten var fullgjord värnplikt, inte försatt i konkurs, omhändertagen av fattigvården eller under straffpåföljd. År 1921 kunde kvinnorna för första gången utöva sin rösträtt i riksdagsval.
- 4 Flood, Hulda, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Stockholm 1960, s. 63.
- 5 Rönnbäck 2004, s. 88.
- 6 Mral, Brigitte, "Den offentliga kvinnan: kvinnliga talare vid sekelskiftet i Sverige", i *Rhetorica Scandinavica*, 1997, nr 2, s. 29.
- 7 Mral, Brigitte, "Konsten att välja mask: kvinnors retorik", i *Retoriska frågor: texter om tal och talare från Quintilianus till Clinton tillägnade Kurt Johannesson*, red. Christer Åsberg, Stockholm 1995, s. 110.
- 8 Mral, Brigitte, "Motståndets retorik: om kvinnors argumentativa strategier", i *Rhetorica Scandinavica*, 2003, nr 27, s. 44 f.
- 9 Flood, Hulda, *Agda Östlund. Pionjär i genombrottsid*, Stockholm 1954, s. 13.
- 10 Flood 1954, s. 13.
- 11 Ibid., s. 14 f.
- 12 *Morgonbris* 1940, nr 4, s. 18.
- 13 Ibid., s. 15.
- 14 Flood 1954, s. 119. Dikten kallas "O, var är ditt hem, jag frågade mitt hjärta" i Hulda Floods biografi. Det är en rad som ingår i dikten Hjärtats hem av Carl XV. Därför jag tror att det är denna dikt som åsyftas.
- 15 Flood 1954, s. 16.
- 16 Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren*, Stockholm 1998, s. 112.
- 17 Flood 1954, s. 18 ff.
- 18 *Morgon-Tidningen*, 26.2.1954.
- 19 *Dagens Nyheter*, 3.4.1940.
- 20 *Morgonbris*, 1940, nr 4, s. 18.
- 21 *Dagens Nyheter*, 3.4.1940.
- 22 Uppgiften hämtad från Hulda Floods personliga arkiv på Arbetarrörelsens arkiv och Bibliotek i Flemingsberg.
- 23 Flood 1954, s. 8 f.
- 24 Flood 1954, s. 23.
- 25 Ibid., s. 19 f.
- 26 Ambjörnsson 1998, s. 258.
- 27 *Arbetshistoria* nr 56–57, 1990–1991, "Tolfterna – ett systemskap över klassgränserna", s. 14 f.
- 28 Flood 1954, s. 24.
- 29 Ibid., s. 15.
- 30 *Dagens Nyheter*, 12.3.1922.
- 31 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 13.3.1922. Hjalmar Lundgren skrev under pseudonymen Abbé Coignard.
- 32 *Dagens Nyheter*, 12.3.1922.
- 33 "Agda Östlund jungfrutalar i riksdagen 1922" av Olle Josephson i *Svenska tal från Torgny lagman till Ingmar Bergman*, Johannesson, Kurt, Josephson, Olle & Åsard, Erik, red., Stockholm 1992, s. 215. För analys av Agda Östlunds riksdagsretorik se Magnus Gustafson "Socialist och kvinna i riksdagsdebatten – retoriska strategier och litterära grepp hos Agda Östlund" i *Berättelser om arbete, arbetare och arbetarrörelse*, Johan A Lundin & Emma Hilborn red., Landskrona 2017.
- 34 Flood 1954, s. 123 f.
- 35 Hirdman, Yvonne, "Kvinnorna i välfärdsstaten", i *Kvinnohistoria: om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*, red. Yvonne Hirdman, Stockholm 1992, s. 206.
- 36 Flood 1954, s. 94.

- 37 *Dagens Nyheter*, 3.4.1940.
- 38 *Morgonbris* 1930, nr 4, s. 8.
- 39 *Morgonbris*, 1916, nr 1, s. 4.
- 40 *Morgonbris*, 1916, nr 2, s. 4.
- 41 *Morgonbris*, 1912, nr 5, s. 6.
- 42 Florin, Christina, *Kvinnor får röst. Kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse*, Stockholm 2006, s. 157 f.
- 43 *Morgonbris*, 1919, nr 4, s. 4.
- 44 *Morgonbris*, 1909, nr 6, s. 10.
- 45 *Morgonbris*, 1920, nr 10, s. 2.
- 46 *Morgonbris*, 1913, nr 1, s. 11. Pjäsen I tvättstugan av Rebecka Svensson publicerades i två delar i *Morgonbris* nr 3 och 4, 1913.
- 47 *Morgonbris*, 1914, nr 3, s. 4.
- 48 *Morgonbris*, 1909, nr 6, s. 11.
- 49 *Morgonbris*, 1918, nr 7, s. 5.
- 50 Inför internationella kvinnodagen i mars 1913 skickade de svenska socialistiska kvinnorna en hälsning till Clara Zetkin som då gav ut en särskild tidning, *Frauenwahlrecht*. Texten publicerades också i *Morgonbris*, 1913, nr 3, s. 1. Texten är osignerad, men enligt Hulda Flood är den skriven av Agda Östlund (Flood, Hulda, Agda Östlund, Pionjär i genombrottsid, Stockholm 1954, s. 40).
- 51 *Morgonbris*, 1919, nr 4, s. 4. När Hjalmar Branting år 1912 fick frågan i tidningen Stormklockan varför han var socialdemokrat svarade han följande: "... därför att min känsla revolterar mot en sakernas ordning, som dömer de ojämförligt flesta att stanna i växten och kväva sina bästa stämningars längtan." (Branting, Hjalmar, *Tal och skrifter i urval del 1*, red. Zeth Höglund, Georg Branting, Arthur Engberg, Gustav Möller och Richard Sandler, Stockholm 1926, s. 81).
- 52 *Morgonbris*, 1912, nr 6, s. 2.
- 53 *Morgonbris*, 1914, nr 9, s. 4.
- 54 *Morgonbris*, 1914, nr 3, s. 4 f.
- 55 Ibid.
- 56 *Morgonbris*, 1914, nr 4, s. 1.
- 57 *Morgonbris*, 1914, nr 5, s. 6 f. Med anledning av de försvarsvänliga aktiviteterna bland högerkvinnorna skrev Agda Östlund att arbetarkvinnorna inte kunde stödja utbyggnaden av försvaret eftersom det skulle innebära högre kostnader och en risk att militären med utökad kraft skulle användas vid strejker, som skedde vid storstrejken 1909. (*Social-Demokraten*, 2.12.1913.)
- 58 *Morgonbris*, 1911, nr 8, s. 3.
- 59 *Morgonbris*, 1909, nr 6, s. 10.
- 60 *Morgonbris*, 1916, nr 1, s. 4 f.
- 61 *Morgonbris*, 1918, nr 7, s. 5.
- 62 *Morgonbris*, 1916, nr 2, s. 4.
- 63 Flood 1960, s. 30. Se även artikeln "Kvinnorörelsens historia skrives" i *Ny Tid* 3.2.1934.
- 64 Socialdemokratiska kvinnokongressens protokoll 1914, s. 20.
- 65 *Morgonbris*, 1914, nr 2, s. 2.
- 66 *Morgonbris*, 1917, nr 2, s. 2.
- 67 *Morgonbris*, 1917, nr 2, s. 2.
- 68 Till saken hör att Agda Östlund efter de våldsamma kvinnodemonstrationerna i början av maj 1917 genom ett uttalande i *Södertälje Tidning* (11.5.1917) försöker avstyra vidare demonstrationer.
- 69 Rönnbäck 2004, s. 102.
- 70 *Dagens Nyheter*, 2.5.1911.
- 71 Se artikeln "Statsrådet och genusordningen – Ulla Lindström 1954–1966" av historikern Mikael Sjögren i *Historisk Tidskrift* 2003:1. "Att Ulla Lindström förblev det enda kvinnliga statsrådet under perioden 1954–1966 pekar i sig på att det under den aktuella perioden främst var fråga om kvinnlig representation i regeringen och att det ansågs räcka med en kvinna", menar Sjögren.
- 72 *Morgonbris*, 1911, nr 6, s. 9.
- 73 Grass, Martin, "Hjalmar Brantings tal 1890–1924 (inledning)". <http://www.arbark.se/dokument/temp/branting-majtal-martin-grass.pdf> (hämtat 31.12.2017).
- 74 Florin 2006, s. 156.
- 75 Rönnbäck 2004, s. 150 f.
- 76 Hertha, 1917, nr 11, s. 208.
- 77 *Föredrag av Selma Lagerlöf, Louise Stenbock, Agda Östlund, Agnes Ingelman och Anna Wicksell hållna å offentligt möte i Auditorium i Stockholm den 13 maj 1917*, Landsfören-

ingen för kvinnans politiska rösträtt (red.),  
Stockholm 1917, s. 10.

78 Ibid., s. 12.

79 *Föredrag av Selma Lagerlöf, Louise Stenbock, Agda Östlund, Agnes Ingelman och Anna Wicksell hållna å offentligt möte i Auditorium i Stockholm den 13 maj 1917*, Stockholm 1917, s. II.

80 Ibid.

81 Ibid., s. 7 ff.

82 Selma Lagerlöf kunde inte själv närvara på mötet. Hennes tal lästes upp av AnnMargret Holmgren, ordförande för LKPR.

83 *Föredrag av Selma Lagerlöf, Louise Stenbock, Agda Östlund, Agnes Ingelman och Anna Wicksell hållna å offentligt möte i Auditorium i Stockholm den 13 maj 1917*, Stockholm 1917, s. 17 f.





BEATA ARNBORG

**Se på mig: En biografi över Zarah Leander**

Stockholm: Natur &amp; Kultur, 2017. 511 s.



”Ja ja, ja hatar Zarah Leander”, sjöng punkrockgruppen Ebba Grön för länge sedan. Punken kom efter proggen och på den tiden fanns det i vänsterkretsar inget större intresse för en artist som Zarah Leander. Hon levde visserligen ända fram till 1981, men tiderna hade förändrats och en avdankad diva föll utanför den rådande tidsandan. Många fann visserligen Zarah Leanders sceniska framtoning, röst och frasering fascinerande, men hennes personhistoria var alldeles för nära förknippad med nazitiden för att på allvar kunna vara

en tillåten forskningsuppgift annat än i ett avståndstagande perspektiv.

Med tiden har beröringsskräcken när det gäller Zarah Leander börjat släppa. Journalisten Jutta Jacobi gav 2006 ut biografien *Zarah: Das Leben einer Diva*, journalisten Bosse Schön skrev 2008 boken *Säkerhetspolisens hemliga akt* och Anders Nilsson komponerade helaftonsoperan *Zarah* med premiär på Folkoperan 2007. Filmhistorikerna Antje Ascheid och Erica Carter har skrivit om kvinnor i tysk film från nazitiden och filmvetaren Alice Kuzniar om Zarah Leander som en av den tyska filmens queerikoner. Jag gav ut *Bögarnas Zarah: Diva, ikon, kult* (2009) som handlade om sambandet mellan manlig gaykultur och en specifik kvinnotyp som där hyllas som sekulära gudinnor.

Allt detta tyder på att synen på Leander är på väg in i en ny fas. Författaren och journalisten Beata Arnborg har skrivit biografien *Se på mig! En biografi över Zarah Leander* (Natur & Kultur, 2017), som enligt författaren ska ge en mer helgjuten bild av Zarah Leander, denna ”vackra, begåvade, roliga, ambitiösa, passionerade och vänfasta kvinna”. Det rör sig inte om en biografisk äreräddning, men likväl är Arnborg – som vi andra som skrivit om Leander – fascinerad av Leanders personlighet.

Zarah Leander var skådespelare och

sångerska. Hennes schlagerrepertoar, mörka altröst och sätt att framträda gjorde henne till en kultförklarad konsertartist, som fått ikonstatus inom gayrörelsen. Sara Hedberg, den historiska personen bakom artistnamnet Zarah Leander, föddes 1907 i Karlstad, där hennes far var köpman och fastighetsmäklare. Hon gick i skola i hemstaden och därefter fick hon privatundervisning hos Rut Silfverhielm i Riga under tre terminer 1924–1925. Hennes officiella scendebut var i rollen som den onda styvmodern i sångspelet *Snövit* 1927. Den officiella starten för Zarah Leanders scenkarriär kan dateras från 1929 i Ernst Rolfs populära revy-teaterproduktioner. Hon kom senare i kontakt med Gösta Ekman, men den som hade störst inflytande på hennes karriär var Karl Gerhard, revyartist, teaterdirektör och kuplett författare. Flera av revyerna, som ”Oss greker emellan”, som spelades på Folkan 1934, och ”Köpmannen i Nordens Venedig”, som spelades på Folkan 1936, hade Zarah Leander som primadonna. Karl Gerhard skrev sången ”I skuggan av en stövel”, som var en protest mot tidens antisemitism, för Zarah Leander 1934.

Zarah Leander uppträdde därefter i ett antal filmer och scenproduktioner i Sverige, men var från 1936 till 1943 verksam utomlands: till en början i Wien och sedan i Berlin, där hon blev en av den tyska filmindustrins största

stjärnor. Mitt under andra världskriget flyttade Zarah Leander tillbaka till Sverige 1943. Därmed dalade hennes filmstjärnestatus i Tyskland. Efter kriget hade hon uppträdandeförbud i Sverige, Österrike och Tyskland fram till 1948. Hon medverkade i ett antal mindre framgångsrika filmer efter kriget, men det var inte som filmstjärna hon blev den sista stora svenska efterkrigsdivan utan som sångerska och konsertartist. Hon fortsatte sin karriär som soloartist fram till pensioneringen 1978, och även denna gång var det Karl Gerhard som starkt bidrog till återkomsten till scenen 1949.

Zarah Leander var gift tre gånger. Det första äktenskapet ingicks med Nils Leander 1927 och varade bara fem år. Åren 1932–1943 var hon gift med Vidar Forsell och 1956–1978 med Arne Hülphers. I det första äktenskapet födde hon två barn vilka båda senare adopterades av Vidar Forsell. Zarah Leander avled i Stockholm 1981.

Zarah Leander var förvisso inget helgon, men tillhör onekligen gruppen artister som var något utöver det vanliga. ”Zarah är en kvinna av format. Inte bara är hennes stämma kraftfull och hennes gester de största i världen, också hennes skämtlynne har präktiga proportioner”, skrev journalisten Barbro Hähnel i *Dagens Nyheter* efter Zarah Leanders årliga sommarkonsert på Gröna Lund 1969. ”Die Leander” sjöng med en

självironisk glimt i ögat: "Das Glück hat nur selten Zeit mit uns Frauen mit Vergangenheit", lyckan har bara sällan tid med oss kvinnor med ett förflutet. Det är en bra sammanfattning av fallet Leander. Kvinnan av format hade ett förflutet som väckte blandade känslor hos människor. Likväl dyrkades hon av sin publik som såg till divan formligen vadade i blomsterhav efter konserterna.

Det finns många myter om Zarah Leander, och Beata Arnborg försöker hålla sin framställning inom en faktabaserad och vardaglig ram. Hon vill åt kvinnan bakom masken och tar upp skuldfrågan om Sveriges ambivalenta relation till Nazityskland. Faktum kvarstår att Zarah Leander åkte till Tyskland när många artister lämnat filmindustrin – antingen frivilligt eller utkastade från landet. Zarah Leander förklarade utan omsvep att hon ville göra karriär och tjäna pengar. Etiska perspektiv och politiska ställningstaganden var inte hennes starka sida och det finns inget sätt att som biograf förbigå detta faktum.

Det är samtidigt rimligt, som Beata Arnborg påpekar, att tolka den offentliga uthängningen av Zarah Leander som att hon på så sätt fick förkroppsliga Sveriges ambivalenta relation till Nazityskland. Den nationella berättelsen om Sverige vid denna tid byggde i hög grad på tanken på ett neutralt land opåverkat av nazitidens politiska strömningar.

Verkligheten var dock mer komplex än så. Sverige tillät tyska soldattransporter till Nordnorge och norra Finland. Det förekom såväl penningtvätt som andra kopplingar till Nazityskland och tyskvänligheten vid denna tid fanns i såväl akademiska som politiska kretsar. Efter kriget skulle några huvuden rulla och då låg Zarah Leander nära till hands. Det fanns skäl till det med tanke på hennes verksamhet i den nazityska filmindustrin, men en filmstjärna kan knappast rentvä en hel nation.

Är då allt glömt och förlåtet? Det är en komplicerad fråga därför att det alltid är svårt att med bestämdhet hävda något om historiska personer. Att skriva biografier över kända och mytomspunna gestalter som Zarah Leander är en utmaning. Beata Arnborgs biografi är en populärvetenskapligt hållen framställning som stundtals brister i kritisk analys. *Se på mig!* är ett välkommet bidrag till forskningen om Zarah Leander, men det vore intressant om någon i framtiden fördjupade sig i hennes repertoar, sångtexter och sceniska framtoning ur ett mer djuplodande perspektiv som skulle placera fenomenet Zarah Leander i ett scenkonsthistoriskt sammanhang. Svårigheten med Beata Arnborgs biografi är att den kulturhistoriska kontexten är vagt tecknad. Betoningen ligger på det journalistiska hantverket att skriva mer populärt än analytiskt.

Det intressanta med Zarah Leander är nämligen inte personen i sig utan myten. Den verkliga Zarah Leander är död sedan länge, medan ikonen ZARAH lever och är öppen för en mängd tolkningar. ”Det är lätt och frestande att glömma att en ikon är en idé och inte en människa”, skriver författaren och queerteoretikern Wayne Koestenbaum. Ibland möts de två, människan och idén, oftast gör de det inte. Redan när Zarah Leander levde förde ikonen Zarah sitt eget liv. Ingen kan själv välja att bli en diva; det är alltid publiken som väljer och Leander var avgudad av sina fans. Beundrarna kände att hon med sitt röda hårsvall och sin mörka röst var en viktig del av deras liv.

Leander blev en ikon därför att hon – i likhet med andra ikoner – lyckades fylla ut den speciella nisch som fick hennes aura att lysa som starkast. Men hon blev också en ikon därför att hennes stjärnimage skapades och reproducerades så framgångsrikt. Redan under sin livstid framstod hon som mer mytisk än verklig. Om det ska vi skriva böcker för att förstå varför generation efter generation dras till scenens sekulära gudinnor när livet känns trist och outhärdligt. Det är sökandet efter det magiska ögonblicket, en längtan som får publiken att vandra till konserter och andra scenkonstnärliga evenemang för att där ta del av upplevelser som

alltid ska vara större än livet självt, och därmed uppenbara livets utopiska potential.

*Tiina Rosenberg*

---

MATS WÄNGERSJÖ

**Göran Johansson: En färgstark visionär**

Göteborg, Tre böcker förlag, 2015. 158 s.

**Bengt Tengroth: Arbetargrabben som blev varvsdirektör**

Göteborg, Tre böcker förlag, 2016. 245 s.

---



Städer har börjat uppfattas som varumärken. Gamla nationsbyggen har kommit i skymundan för snabbt

växande städer med kringhörande region. Vår internationellt kände sociolog Göran Therborn har analyserat fenomenet i den nyss utkomna *Cities of Power*. I tillväxtens spår har också följt starka tendenser till segregering, liksom gentrifiering av välbelägna och eftertraktade stadsdelar. En negativ etikett har åsatts de områden där polisens närvaro är särskilt påkallad. Sju av dem är belägna i Göteborg. Det gäller miljonprogramsområden av vilka de flesta ligger i stadens nordöstra del, kring Angered och Bergsjön. I mer centralt belägna kvarter finns klara tendenser till gentrifiering, något som särskilt Catharina Thörn berört i sin forskning om bostadsutvecklingen i Göteborg.

Västkustmetropolen, som med viss rätt en gång kallats Sveriges största brukssamhälle, har undergått en snabb omvandling. Fram till 1970-talet var skeppsvarven, SKF och Volvo de helt dominerande industrierna, länge omgivna av arbetarstadsdelar med gångavstånd till jobben. Med varvens nedläggning och innerstadshamnens successiva borttynade blev satsningarna annorlunda, med fokus på utbildning och spjutspetsföretag. Besöksnäringen expanderade och Göteborg fick rykte om sig som evenemangsstad.

Självfallet har många varit involverade i den dramatiska stadsomvandlingen. Naturligt inställer sig frågan vilka som



varit de drivande aktörerna. En som länge på plats följt förloppet, den rutinerade journalisten Mats Wängersjö, har valt ut två av dem och nyligen presenterat dem i bokform under titlarna *Göran Johansson: En färgstark visionär* och *Bengt Tengroth: Arbetargrabben som blev varvsdirektör*.

Intresset riktas alltså mot den i slutet av år 2014 avlidne Göran Johansson, Göteborgs kommunalråd 1988–2009, om än i oppositionsroll under Bildt-eran i tidigt 90-tal, och Bengt Tengroth, den ledande fackföreningsmannen som sadlade om och hamnade på arbetsgivarsidan. Båda kan karakteriseras som pragmatiska, något udda socialdemokrater. Gemensamt är också en enkel bakgrund: Tengroth var fosterbarn och Johansson son till en kommuniströstande snickare och en städerska vid SKF. För båda blev skolgången kort med fortsättning på SKF:s verkstadskola, för Tengroths del även arbetarfolkhögskola. De engagerade sig tidigt i facket och

avancerade till ordförandeposten vid SKF, där Göran Johansson med litet intervall efterträdde Tengroth. Det var den mer sofistikerade Bengt Tengroth som på ett tidigt stadium insåg Göran Johanssons speciella talanger. Fastän han upplevde den unge Johansson som irriterande "stökig" lotsade han fram honom.

Göran Johansson invaldes tidigt i stadsfullmäktige, som han kom att tillhöra i 37 år, och började sin klättring mot den kommunalpolitiska toppen. I sin bok, som bygger på intervjuer och inte kan karakteriseras som en biografi, söker Wångersjö lyfta fram det väsentliga i Johanssons politikergärning. Dit får räknas hans strävan att skapa ett geografiskt sammanhängande evenemangsstråk med hög besöksfrekvens från Liseberg, Universeum och Svenska Mässan, med det årliga biblioteks- och bokevenemanget, via Scandinavium till Ullevi. Det speciella skötebarnet var för Göran Johansson Liseberg, nöjesfältet som tillkommit i samband med jubileumsutställningen 1923 och som var tänkt att läggas ner därefter men som kom att utvecklas till Göteborgs mest inkomstbringande turistmagnet. Här var han ordförande i drygt 30 år, och engagerade sig djupt, även i detaljer. Han såg nöjesfältets potential för att integrera en alltmer multikulturell befolkning. Han var även pådrivande för byggandet av Operan, fastän han själv i det skedet egentligen aldrig upplevt en

operaföreställning. Lite paradoxalt hörde de i scenkonsten mer bevandrade Sven Wollter och Kent Andersson till byggets häftigaste motståndare.

Under Göran Johanssons tid som Göteborgs starke man inträffade två traumatiska katastrofer. Den ena var diskoteksbranden vid Backaplan 1998, med 63 unga dödsoffer, där kommunalrådet personligen ådagalade stort engagemang och empati under de smärtsamma dagarna. Det andra var EU-toppmötet försommaren 2001, då i demonstrationsleden insmugna maskerade män slog sönder butikerna vid Kungssportsavenyen. Det var en frustrerande upplevelse. Vilka som egentligen låg bakom förödelserna har aldrig gått att riktigt klargöra.

I invandringspolitiken rönt han hård kritik, internt som externt. Bestämt motsatte han sig den invandring som skedde genom människosmuggling. Den släpphänthet som förekom här ansåg han spela Sverigedemokraterna i händerna. Göran Johansson har anklagats för arrogant ledarstil. Bekant är också att personkemin inte fungerade mellan honom och partikollegan och statsministern Göran Persson. Generellt kände sig den genuine göteborgaren aldrig hemma på partihögkvarteret vid Sveavägen. Han ogillade Stockholmsfixeringen och lämnade 2005 sin plats i partistyreelse och verkställande utskott. Det var i Göteborg han hade sitt hjärta och det

var dess intressen han med alla till buds stående medel värnade. Samma mönster återkommer då han anammade och drev tanken på sinsågtorlänet Västra Götaland, men ogillade att en del av länsförvaltningen förlades till Vänersborg.

Om Bengt Tengroth gäller att han i nationella media getts mindre utrymme. Det innebär dock inte att hans maktambitioner var lägre. Lokalt avancerade han på den fackliga vägen så långt det var möjligt, till ordförande för Metall 41 och Göteborgs FCO. Han invaldes i LO:s representantskap och tycks till och med ha erbjudits posten som organisationens ordförande. Ett avgörande hinder synes här ha varit att hans fru inte ville flytta till Stockholm. Det kan synas inskränkt provinsieilt men var ett för tiden gångbart skäl då familjeflyttning var något mer dramatiskt än det blivit för en senare generation, som vant sig vid pendling.

Vid samma tid som posten som LO-ordförande var aktuell tog Tengroth det uppseendeväckande steget att övergå till arbetsgivarsidan. Att lämna facket för en position som direktör sågs som en illustration av den svenska korporativismen och som typexempel för en renegat. För dem som sympatiserade med KFML-r framstod han som en klassförrädare, särskilt värd att brännmärka. Då Tengroth hamnat i chefsposition, först vid Götaverken,

senare Svenska Varv AB, visade det sig omsider att uppgiften mindre bestod i att utveckla verksamheten än avveckla den. Då han tillika var Hamnstyrelsens ordförande såg han tidigare än de flesta att inte bara varven utan även det inre hamnområdet var hotat. Därmed uppstod frågan om vad som skulle göras med detta betydande, och i fördelaktigt söderläge centralt belägna område på Hisingssidan.

Tengroth insåg tidigt möjligheterna till alternativa projekt. Efter studieresor till Bristol, Liverpool, London och Boston, i sällskap med arkitekten Pietro Raffone, växte idéer fram. Småningom köpte Göteborgs kommun den långa älvremsan för en krona, som Göran Johansson langade fram ur egen ficka. Norra Älvstaden med teknikföretag, utbildningsinstitutioner (bland annat Chalmers), senare Sveriges Television och bostäder tog form. Tengroth, som själv valt att bo i området, förefaller ändå inte helt nöjd med resultatet. Byggbolagen visade sig, återopande förtätningssideologin, tänka mer på förtjänst än på kvalitet.

Det var också Tengroth som, under betydande motstånd, såg till att färjetrafiken över älven, en del av Göteborgs själ, återupptogs. Den blev ett naturligt komplement till spårvagnstrafiken och hårbärgerade också cyklisterna.

I motsats till Göran Johansson, som ju inte var någon läsande eller skrivande

person och som höll sig till föredragningarna i stället för att själv studera de kommunala handlingarna, uppvisade Tengroth ett klart kulturintresse. Däri ingick ett engagemang för konst, demonstrerat med betydande inköp från konstnärer redan under SKF-tiden. I Eriksbergshallen på Hisingssidan, där tidigare den mer folkliga kulturen frodats i Krokängsparken, Lisebergs föregångare, arrangerades nu mot seklets slut utställningar med Leonardo da Vinci och Skagenmålarna. En skulpturpark växte fram, utspridd över det gamla varvs- och hamnområdet. För att illustrera autentisk arbetarmiljö var det naturligt att tillgripa Albin Amelin, med motiv från sjösättningar och den karakteristiska prämtrafiken över Göta älv, som förde varvsarbetarna till arbetsplatserna efter vandringen från stadsdelar som Landala, Haga, Annedal, Masthugget och Majorna med sina landshövdingehus.

Tydligt var det också Tengroth som genom direktkontakter med professorerna Jörgen Weibull och Lars Herlitz fick igång historisk forskning kring varven. Generös finansiering drev naturligtvis på projektet, som resulterande i stimulerande avhandlingar av Bo Stråth och Thommy Svensson med titlar som *Varvsarbetare i två städer* och *Från ackord till månadslön*. Genom den historiska kontext som där förmedlas insåg jag själv hur min egen identitet

formats. Ett rikt industrihistoriskt kulturarv låg här förborgat. Litterärt är det främst Aino Trosell, inflyttad från Dalarna, som utnyttjat det. Hon har också verkat för att få till stånd ett hamn- och varvsmuseum, som kanske också kunde upplåta plats för ostindiefararen *Götheborg*. Det var just Tengroth som var drivande för bygandet av kopian av den *Götheborg* som 1745 förlöst så tragiskt invid Nya Älvsborgs fästning vid inloppet till hemmahamnen. Den moderna repliken kom att göra en Kinaresa men har sedan, efter åtskilliga kontroverser, lagts i karantän.

Wångerberg har prövat greppet att låta två frontfigurer personifiera Göteborgs utveckling under de senaste decennierna. I ett tidigare skede hade det kunnat vara verkningsfullt att utgå från de kraftfulla stadsarkitekterna för att spegla utvecklingen. I Göteborgs fall kunde det gälla Albert Lilienberg, som höll sig till nationalromantisk stil och 20-talsklassicism, och den utrerat funktionalistiske Uno Åhrén. Knivskarp avtecknar sig det arkitektoniska stilbrottet dem emellan mitt i stadsdelen Johanneberg. Men det får ändå ses som marginellt i jämförelse med den förändring som nu förestår vid Lindholmen i hamnområdet, där det 240 meter höga tornbyggnaden Karlavagnen beräknas stå färdig lagom till jubileumsåret 2021. Då kommer den hittills så dominerande Masthuggskyrkan, vars första kraftfulla



klockringning manade till mobilisering inför första världskriget, att bli ett mer blygsamt landmärke.

Om vi återgår till de här presenterade böckerna är de utpräglat journalistiska produkter, byggda på intervjuer. Grundinställningen till de porträtterade personerna är påfallande positiv. De beskyllningar som figurerat kring Göran Johansson för arrogant ledarstil, grabbighet, vänskapskorruption och mutkultur skymtar bara kort förbi. Det är huvudsakligen överslätande skönmålningar, kanske mindre av Johansson än Tengroth, över vilken inte faller någon annan skugga än möjligen den som förknippas med ostindiefararen *Götheborg* och dess ekonomiska debacle.

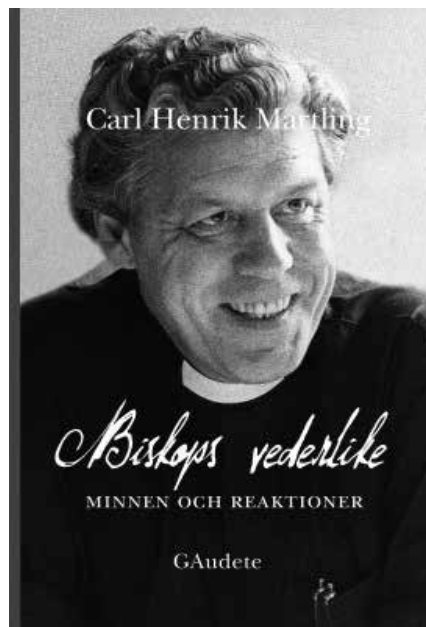
Därför återstår det att för den berörda tiden ge en mer allsidig analys med fler och oppositionella aktörer samt annorlunda åsikter. Kanske kommer sådana mer djuplodande studier att presenteras inför Göteborgs inte särskilt avlägsna 400-jubileum.

*Bert Mårald*

CARL HENRIK MARTLING

**Biskops vederlike: Minnen och reaktioner**

Helsingborg: GAudete förlag, 2015. 287 sidor.



Då en nära anförvant till den som skriver detta skulle konfirmeras vid Svenska Kyrkans Lekmannaskola i Sigtuna 1973 leddes ceremonin av stadens unge komminister, en lättsam man i tvåametersklassen. Vid sidan av denne tornade emellertid skolans direktor upp sig, lika lång han (det påstods att Ärkestiftet disponerade en specialsydd korkåpa, passande för dessa två men omöjlig att axla för präster av medellängd) men med en apparation som rakt inte

andades någon lättsamhet, snarare ett närmast gammaltestamentligt allvar.

Direktorn var Carl Henrik Martling, född 1925 och avliden förhöst 2017, vilkens memoarbok *Biskops vederlike* gavs ut 2015. Dessa martlingska minnen visar med all önskvärd tydlighet att den unge konfirmationsbesökaren tog fel den där gången, ty här avslöjar sig författaren som i högsta grad lättsam, faktiskt i besittning av den berömda "stölligheten" som anses knuten till ett speciellt landskap; han föddes visserligen i Uppsala men växte upp i Brunskog och Hagfors i hjärtat av Värmland och Karlstads stift.

Som son till en tidigare metodistpastor vilken sadlat om och blivit präst i Svenska kyrkan tog Carl Henrik Martling tidigt visst avstånd från frikyrkligheten – senare skulle han få andra och mäktigare fiender – och blev efter teologiska studier i Uppsala snart en av den svenska högkyrkliga rörelsens mest renommerade personligheter. Med en avhandling om nattvardsfrekvensen i Karlstads stift vände han upp och ner på dittillsvarande forskningsläge om sekulariseringens orsaker och kunde promoveras till den teologiska doktorsgraden 1959.

Nu väntade en karriär i den akademiska världen, bland annat som tillförordnad professor vid Åbo Akademi, och en annan som församlingspräst i Värmland. Redan tidigt uppmärksam-

mades Martling och blev redan 1962, ännu inte fyllda 40, aktuell i ett biskopsval. Sedan följer i boken en tragikomisk "katalogaria" över biskops- och ärkebiskopsval under en 20-årsperiod. Stöttestenen var hela tiden Martlings ståndpunkt i den besvärliga så kallade ämbetsfrågan. Det är främst tre av dessa biskopstillsättningar som förtjänar ett referat; först bör dock nämnas att det på den tiden var regeringen som fritt utnämnde biskop bland de tre som i val kommit i första, andra respektive tredje "förslagsrum".

I Göteborg 1970 där Martling kom i det första förslagsrummet och där även tvåan och trean antogs ha samma åsikter i ämbetsfrågan var Martling nära en utnämning, men den ska ha fallit på att dåvarande kyrkoministern Alva Myrdal felaktigt trodde sig ha träffat honom vid någon tillställning och därvid känt sig kränkt.

Nästa gång det brände till var i Martlings gamla hemstift Karlstad 1976. Eftersom den högkyrkliga Martling var motståndare till statskyrkosystemet som det hade utvecklat sig kunde han kanske räkna med att bli utnämnd av den likaledes statskyrkoskeptiske kommun- och kyrkoministern Hans Gustafsson (S) – men nu föll det på att biskopskandidaten ombads utlova en framtida åsiktsuppmjukning i ämbetsfrågan, vilket han inte kunde gå med på.

Tredje gången som biskopskorset hägrade på allvar för Martling var i Visby 1980. Visby stift är litet och var den gången ännu mindre än i dag, eftersom man då ännu inte hade fått ansvar för kyrkans utlandsförsamlingar utan bestod av intet annat än Gotland. Detta insulära biskopsdöme kunde kanske få bli "tröstpris" åt den ständigt förbigångne, men inte heller den utnämningen blev av.

Martling blev alltså aldrig biskop, men han nådde andra höga positioner inom Svenska kyrkan, fastän motståndet kunde vara nog så hårt även här. (Han skulle till exempel som ansvarig utgivare för *Vår Kyrka* ha saknat möjlighet att påverka innehållet i tidningen. Detta låter övermåttan egendomligt, faktiskt grundlagsstridigt.)

Direktor för både Lekmannaskolan och Kyrkans Centralråd, sedan kyrkosekreterare, nådde han så kulmen på sin bana 1988 när han av kungen utnämndes till överhovpredikant, "biskops vederlike" som det hette sedan gammalt. Det är naturligtvis därför memoarboken har den titel den har, men man anar också en viss ironi däri. (Till saken hör att detta med "biskops vederlike" numera är obsolet. Svenska kyrkan drev nämligen inför skilsmässan med staten vid sekelskiftet igenom vad som skulle kunna kallas en "Lex Martling": numera måste kungen välja sin överhovpredikant bland dem som

verkligen är biskopar, i tjänst eller pensionerade.)

Martling hann också med att bli ledamot av Nordstjerneorden – han använder denna äldre stavning – innan ordensväsendet stängdes för icke-kungliga svenskar och var vid sin bortgång ensam om detta bland det högre kleresiet; alla ordensbelönade biskopar hade gått ur tiden långt dessförinnan.

Biskops vederlike är en ofta välskriven och, om uttrycket tilläts, *rolig* memoarbok. Författaren kan skämta och driva med sig själv lika väl som med andra. Varken högmod eller – utom möjligen i bokens korta avslutningskapitel – besvikelse och bitterhet präglar minnena. Kanske har framgångar och motgångar liksom tagit ut varandra hos författaren? Ibland blir förvisso framställningen nästan oväntat burdus.

Det heter ju att gamla män glömmes, och det märks också här och var i Martlings minnen – visserligen inte så att det stör helheten, men några detaljer förtjänar rättelser och kommentarer. När Martling beskriver biskopsvalet och biskopstillättningen i Stockholms stift efter Ingmar Ström, vilken avgick 1979, "hoppas" han i minnet direkt till Krister Stendahl, som blev biskop först 1984. Han glömmes helt enkelt bort Lars Carlzon som satt däremellan. Nu är det emellertid så, att om denne Carlzon i dag är ihågkommen för någonting alls så är det för det beryktade

ordförandeskapet i Förbundet Sverige-DDR och inte för sitt episkopat, så Martlings glömska i det fallet är kanske inte så märklig.

Mer svårförklarligt är kanske att han minns fel när det gäller vem som var kommun- och kyrkominister 1980 när turerna gick kring Visby biskopsstol. Det var inte Hans Gustafsson den gången, utan Karl Boo i den borgerliga trepartiregering som tillträtt efter valet 1979. Att Boo som företrädde Centern, länge det mest statskyrkovänliga partiet av alla, skulle ha velat se Martling som biskop är väl egentligen ännu mer ägnat att förvåna än när det handlade om Gustafsson.

Ännu en rättelse bör få följa med även om en och annan läsare kan uppleva den som en kuriositet: Martling kallar sin gamle professor Sigfrid von Engeström ”högvälboren” och det låter ju stilig, men ”välboren” hade räckt. Professorn tillhörde nämligen den adliga, inte den grevliga, grenen av ätten i fråga.

Memoarboken är försedd med Martlings bibliografi från år 1990 och framåt (äldre verk förtecknades i en festskrift till hans 65-årsdag) och man blir nästan matt av alla lärda och populära skrifter i kyrkliga ämnen som han producerat. Dessutom hittar läsaren ett personregister och detta är föredömligt i sin art, ty där återfinns födelse- och eventuellt dödsår för alla uppräknade,

liksom examina, tjänstgöringsställen et cetera, alltså en veritabel guldgruva för personhistorikern.

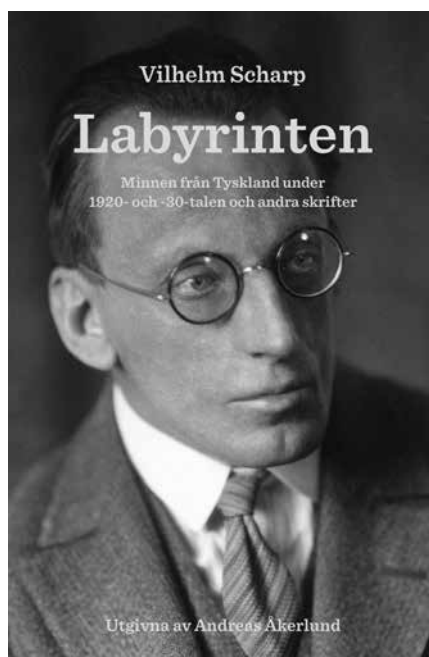
Även här har dock små felaktigheter insmugit sig. När det gäller överhovpredikanten Gabriel Rosén anges till exempel speciellt att han blev teologie doktor i samband med Gustaf III:s kröning 1772, en i sig nyttig upplysning eftersom just denna akademiska grad då var ett kungligt nådevedermåle som först långt senare började delas ut efter fullgjorda lärdomsprov. Men tyvärr har en romersk etta fallit bort och kungen i fråga framstår därmed som Gustaf II (Adolf), död halvtannat sekel tidigare! Det rör sig förstås om ett rent tryckfel – men när det gäller den socialdemokratiska kommun- och kyrkoministern Hans Gustafsson (ja, han kommer här igen) har han i registret blivit sammanblandad med sin partibroder och namne, civilminister 1965–69. Det var denne Hans Gustafsson som levde 1912–1981 och blev landshövding i Jämtland efter tiden i regeringen. Kommunministern levde 1923–1998.

*Michael Bejke*

VILHELM SCHARP

**Labyrinten: Minnen från Tyskland under 1920- och -30-talen och andra skrifter**

Utgivna av Andreas Åkerlund  
Stockholm: Acta Bibliothecae Regiae  
Stockholmiensis 85, 2016. 252 s.



Vilhelm Lundström var professor i klassiska språk vid Göteborgs högskola. Hans elever disputerade i stort antal i latin och kom att bekläda lektorat på skilda håll vid de svenska läroverken. Men Lundströms intressen förde honom längre bort. Han ivrade för, som det hette, svensketens bevarande i utlandet. Universitet i andra länder ute i Europa borde bestås med lektorat

i svenska språket. Under mellankrigstiden hade Lundström viss framgång i sina strävanden.

En av dem som kom att bekläda de svenska utlandslektoraten var Vilhelm Scharp (1896–1978). Till börden läkarson från Stockholm studerade Scharp vid Lundsbergs internatskola. Fortsatta studier med sikte på lärarbanan förde honom till Uppsala. Där vände sig Scharp till en början till den konservativa föreningen Heimdal men drogs mot liberala tänkesätt och knöt efter hand förbindelser bland de kulturradikala. Han lärde känna studenter som Karin Boye och Erik Mesterton.

En historiker i dagens Uppsala, Andreas Åkerlund, har forskat kring de svenska utlandslektoraten. Han har gått vidare och alldeles särskilt observerat Scharps ställning som lektor i Berlin och de iakttagelser kring politik och kultur som denne kunnat förmedla till Sverige. Scharp hade inflytelserika vänner, bland dem statsvetare och publicister som Leif Kihlberg och Herbert Tingsten. Inte mindre god kontakt hade Scharp med personhistorikern och sedermera riksbibliotekarien Uno Willers, som någon tid uppehöll sig i Berlin i samband med sitt avhandlingsarbete.

I åtta år från och med 1928 verkade Scharp i Berlin. Han iakttog Weimarrepublikens politiska liv under rikskansler Gustav Stresemann, liberal

reformpolitiker avliden 1929, och hans efterföljare, den katolske Heinrich Brüning. Efter att Tyskland förvandlats till diktatur 1933 drog Brüning vidare till en professur i statsvetenskap vid ett amerikanskt universitet. Regimskiftet förändrade även arbetsvillkoren för de svenska lektorerna. Scharp hotades med avsked men höll sig kvar till 1936. Efter hemkomsten avlade han sent omsider licentiatexamen – Scharp kände av svårigheter att skriva – och tillträdde sedermera ett lektorat vid ett läroverk i Stockholm.

Scharps minnen från tiden i Tyskland formar sig till essäer som rymmer både upplevelser och reflektioner. Ett och annat har publicerats tidigare. Scharp hörde till stamgästerna på ett café dit de utländska tidningsmännen i Berlin sökte sig, och fick tillfälle att genomföra intervjuer med författare som Arnold Zweig och Erich Maria Remarque. Den sistnämnda trycktes i *Stockholms-Tidningen* 1929. Vidare berättade Scharp i ett radioföredrag från 1963 om den ödesdigra måndagen trettio år tidigare då Adolf Hitler tog makten.

”Labyrinten” var rubriken till den volym minnen från åren i Tyskland som Scharp förberedde men aldrig fick

färdig. Hans syfte var att främja det mellanfolkliga samarbetet och samtidigt ge liv åt sina intryck av vardagen i Berlin. Han kunde beskriva vad som hände omkring honom både under åren med demokratiskt styre och de följande då hans arbete försvårades efter press från tyskt håll. Han kunde även berätta om de svenskar, forskare eller konstnärer inom skilda fält, som han lärde känna under deras vistelser i den tyska huvudstaden. Berlin gästades 1930 med stor framgång av Harriet Bosse med en teatertrupp som framförde August Strindbergs *Påsk*. Året 1932 kom Karin Boye till Berlin. En sista kulturgäst blev teaterhistorikern Agne Beijer. Några exempel bland många.

Scharps manuskript och i enstaka fall tryckta texter donerades 1969 till Kungliga biblioteket. Ett avsnitt ur samlingen gavs ut i tryck två år senare med ett förord av Uno Willers. Utgivare av den samlade volym med titeln *Labyrinten* som nu gjorts tillgänglig är Andreas Åkerlund. Utgåvan rymmer även ett värdefullt personregister och den beläste Åkerlunds kommentar till Scharps minnen.

*Åke Lilliestam*

# Till försvar för den tryckta boken

Av Olof Holm

I sin recension av boken *Böter och fredsköp: Jämtlands och Härjedalens sak-öreslängder 1601–1645* (PHT 1/2017) tar Jonas Lindström upp en fråga, som kan vara värd att diskutera lite mer. Han ställer frågan om det inte hade varit bättre att publicera en källutgåva av detta slag digitalt i stället för i bokform. ”De pengar som lagts på tryckningen”, skriver han, ”skulle ha kunnat gå till en utbyggd hemsida, där korsreferenser skulle kunna göras i form av länkar, ordförklaringar skulle kunna dyka upp i små pop-up-fönster, länkar till aktuella lagrum skulle kunna finnas, läsaren skulle kunna få tillgång till bilder av originalkällan, och så vidare”. Detta skulle ge läsaren andra möjligheter att söka i och använda källmaterialet. Samtidigt påpekar han att en tryckt bok har en beständighet som inte får underskattas medan digitala utgåvor måste omvandlas och anpassas i takt med IT-utvecklingen för att förbli användbara.<sup>1</sup>

Jag håller med om att en digital källutgåva ger möjligheter som en tryckt inte ger. Vi som har publicerat *Böter och fredsköp* har därför valt att efter ett års-långt embargo parallellpublicera boken som en PDF-fil, fritt åtkomlig bland annat genom den svenska publiceringsplattformen DiVA.<sup>2</sup> Däremot håller jag

inte med om att det hade varit bättre att enbart satsa på en digital utgåva på det föreslagna sättet. Jag har framför allt tre invändningar mot en sådan idé.

Min första invändning är densamma som Lindström själv framför: en digital källutgåva publicerad som en avancerad hemsida skulle fordra underhåll för att fungera över längre tid. Ingen institution kan rimligen ta på sig det ansvaret under låt oss säga 200 års tid framöver. Däremot finns det i Sverige bibliotek som sedan mycket lång tid tillbaka tar ansvar för att härbärgera tryckta svenska böcker till kommande generationer. På samma sätt som forskare i dag har tillgång till viktiga och snart 200-åriga böcker som de första banden av *Svenskt diplomatarium* (nationalutgåvan av de svenska medeltidsbrevens) eller *Samling af Sveriges gamla lagar* (med bland annat de svenska landskapslagarna) så kommer forskare om 200 år – jag är helt övertygad om detta – att kunna använda boken *Böter och fredsköp*.<sup>3</sup> Tryckta böcker kan dessutom numera enkelt digitaliseras och göras tillgängliga på internet, vilket till exempel har gjorts med de båda gamla källutgåvorna som jag nyss nämnde. Skulle de digitala versionerna bli oläsliga eller förloras i framtiden så kan böckerna lätt skannas in på nytt, på sätt som uppfyller fram-

tidens tekniska standard. Den tryckta boken framstår som ett överlägset och hittills oöverträffat medium om vi avser att innehållet ska förbli tillgängligt för läsare på riktigt lång sikt.

Min andra invändning är av mera principiellt slag: ett vetenskapligt arbete publicerat digitalt skulle i värsta fall kunna dras tillbaka eller raderas om någon genom påtryckningar eller hot försökte få författaren, förläggaren eller webbdistributören att faktiskt göra det. Det skulle förstås knappast hända en utgåva av 400 år gamla böteslängder (hur pikanta detaljer det än går att finna i dem), men det skulle kunna hända om det rörde sig om känsligt material närmare vår nutid. Ett fall hämtat från tidskriftsvärlden får här tjäna som exempel.<sup>4</sup> År 2007 publicerade de svenska forskarna Anders Eriksson och Francisco Lacerda en artikel i *International Journal of Speech, Language and the Law*, där de analyserade tekniken i två typer av röstbaserade lögn-detektorer. Författarna var ofina nog att påpeka att tekniken bygger på obefintliga vetenskapliga principer och att apparaterna inte fungerar.<sup>5</sup> Tillverkaren av den ena lögn-detektorn, företaget Nemesysco, hotade då förlaget Equinox Publishing med stämning, vilket fick förlaget att helt sonika radera den digitalt publicerade artikeln 2008. Tillverkaren hotade också författarna med stämning om de

skulle publicera artikeln på nytt eller en ny artikel med liknande innehåll. Som tur är utkommer dock nämnda tidskrift även i tryckt form och det aktuella numret hann distribueras till ett antal offentliga bibliotek runtom i världen innan hotet om stämning kom. Tack vare det är det fortfarande möjligt att ta del av och referera till artikeln.<sup>6</sup> Exemplet demonstrerar vilken styrka och vilket värde den tryckta skriften alltså besitter. Lika dåligt som det lyckades för de svenska myndigheterna år 1759 att dra in den misshagliga avhandlingen *Tankar om borgerliga friheten* av Peter Forsskål, lika lite går det att dra tillbaka skrifter som tryckts och distribuerats i dag.<sup>7</sup>

Min viktigaste invändning gäller dock den vetenskapliga kvaliteten. Bokutgivningsformen ger normalt sett författaren/redaktören incitament att höja sin vetenskapliga prestation i jämförelse med enbart digital utgivning. Detta kommer, enligt min mening, av att:

- en tryckt bok är så definitiv (vem önskar lämna ifrån sig en tryckt text där det för alltid kommer att kvarstå pinsamma fel, beklagliga förbiseenden, ovidkommande kommentarer eller frågetecken som egentligen ganska lätt hade kunnat redas ut?),
- en tryckt bok kostar pengar att publicera (vem vill göra dem som bekostat tryckningen av ens bok besvikna?),



– den tryckta boken är förenad med prestige i forskarsamhället (gäller i synnerhet om bokutgivningen sker i en skriftserie eller på ett förlag där det finns en historia av kvalificerad utgivningsverksamhet).

Min erfarenhet av källutgivning, där jag genom åren provat på många former av publicering och innehaft olika roller, är att dessa faktorer verkligen har betydelse.

Digital utgivning kan dock vara till stor nytta på vägen fram mot de tryckta böckerna. Två exempel på det ska här nämnas. I slutet av 1990-talet påbörjade Lena Peterson vid Uppsala universitet arbetet med att skapa ett lexikon över alla personnamn och andra slags namn som nämns i vikingatida nordiska runinskrifter.<sup>8</sup> Peterson valde att redan tidigt under projektiden publicera en preliminär version av *Nordiskt runnamnslexikon* på internet, successivt följd av reviderade och kompletterade versioner. Först den femte utgåvan utkom som tryckt bok (2007).<sup>9</sup> På så sätt kunde författaren arbeta in synpunkter och tips från användare av lexikonet i dess på internet publicerade versioner. Det framgår också av litteraturlistan i den tryckta utgåvan att åtskilliga artiklar om namn i runinskrifter skrivits av andra forskare under de år som lexikonet enbart förelåg i digitala utgåvor. Publiceringsstrategin verkar således ha varit forskningsgenererande.

Mitt andra exempel gäller det stora internationella projektet *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages*, som startade 1997 och som syftar till att ge ut all nordisk skaldediktning från vikingatiden och medeltiden både i bokform och i digital form. Här har man valt att upprätta en relationsdatabas med ett gränssnitt på internet som ger de många redaktörerna runtom i världen – över 50 specialister är involverade – sofistikerade verktyg för att ta del av och bearbeta det komplexa textmaterial som ingår i projektet.<sup>10</sup> Men databasen, sinnrikt konstruerad av Tarrin Wills, är inte enbart till för att ge redaktörerna tillgång till data, utan det är också i den som de redigerar materialet och levererar sina bidrag. Detta görs över webben. Den nya utgåvan växer på så sätt fram i databasen, som hela tiden är tillgänglig även för andra användare (som givetvis också kan bidra med tips och synpunkter). När skaldedikterna är färdigredigerade med textkritiska anmärkningar och kommentarer och det är dags för utgivning i tryckt form kan all text som ska ingå i respektive band extraheras ur databasen.<sup>11</sup> Av planerade åtta volymer har hittills fem utkommit (2007–17).<sup>12</sup> Det huvudsakliga forskningsresultatet och slutmålet för alla de hårt arbetande redaktörerna är alltså även i detta projekt de tryckta böckerna. Slutsatsen blir att utgivningsprojekt inom humaniora där beständighet,

vetenskaplig integritet och hög kvalitet eftersträvas, även fortsättningsvis bör ha som mål att producera tryckta,

gedigna böcker. Digital utgivning kan med fördel kombineras med, men inte ersätta sådan utgivning.

## Noter

- 1 *Böter och fredsköp: Jämtlands och Härjedalens saköreslängder 1601–1645*. Utg. av O. Holm, G. Hansson & C. Kalin. Med en historisk inledning av P. Sörlin och ortsregister utarbetat av K. G. Eriksson. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 16.) Östersund; J. Lindström, recension, *Personhistorisk tidskrift* 117 (2017): 72–75.
- 2 <www.diva-portal.org>. Boken är även tillgänglig genom forskarnätverket Academia, <www.academia.edu>.
- 3 *Svenskt diplomatarium/Diplomatarium Suecanum*. Utg. av Riksarkivet. 1-. Stockholm 1829–; *Samling af Sveriges gamla lagar*. Utg. H. S. Collin & C. J. Schlyter. 1–13. Stockholm/Lund 1827–77.
- 4 Fallet är uppmärksammat och beskrivs bl.a. i F. Lacerda, "Lögnbaserade lögn-detektorer", *Folkvett* 3/2009: 7–25.
- 5 A. Eriksson & F. Lacerda, "Charlatanry in forensic speech science: A problem to be taken seriously", *International Journal of Speech, Language and the Law* 14 (2007): 169–193.
- 6 På nätet går det dessutom att hitta ett par piratkopior av artikeln, som för närvarande ligger ute.
- 7 Av 500 tryckta exemplar av Forsskåls avhandling lyckades man beslagta 79. Skriften bidrog till att Sverige några år senare fick världens första tryckfrihetsförordning. E. Nokkala, "Peter Forsskål – Skrivfriheten och offentlighetsprincipen", i: B. Wennberg & K. Örtenhed (red.), *Fritt ord 250 år. Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766*. Stockholm 2016: 59–74.
- 8 Se L. Peterson, "Nordiskt runnamnslexikon: Presentation av ett forskningsprojekt", *Studia anthroponymica Scandinavica* 17 (1999): 99–102.
- 9 L. Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon*. 5:e, reviderade utgåvan. Uppsala 2007.
- 10 <www.skaldic.abdn.ac.uk>.
- 11 Se T. Wills, "Relational data modelling of textual corpora: The Skaldic Project and its extensions", *Literary and Linguistic Computing* 30 (2015): 294–313.
- 12 M. Clunies Ross, K. E. Gade, E. Marold, G. Nordal, D. Whaley & T. Wills (huvudred.), *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages*, 1–. Turnhout 2007–.

## Många biografier på Bokmässan 2017

Av Bo G Hall

Vid Bokmässan i Göteborg hösten 2017 hade jag det annorlunda uppdraget att söka nytugivna biografier över bortgångna svenskar. Det var en rolig uppgift som gav ett förbluffande positivt resultat. I det följande redovisas – utan krav på fullständighet och i mycket översiktlig form – de skrifter jag påträffade. Totalt rör det sig om 18 olika verk (av vilka flera kommer att anmälas i kommande nummer av *Personhistorisk tidskrift* – redaktörens anmärkning), publicerade inom ett antal olika genrer.

Lite mera ovanligt är kanske att två kvinnliga konstnärer fått sina mera fullständiga levnadsteckningar. Det gäller Hilma af Klint och Sigrid Hjertén. Den förra var som bekant en betydande och mycket tidig företrädare för nonfigurativ målning. Hon behandlas i *En roman om gåtan Hilma af Klint* av Anna Laestadius Larsson, utgiven av Piratförlaget, vilken dock något oväntat saknar illustrationer. Hjerténboken heter *Kvinna i avantgardet: Sigrid Hjertén – Liv och verk* (Albert Bonniers

förlag) och är författad av Görel Cavalli Björkman. Här kan Hjertén beskådas i sin egen gärning och inte som så ofta tidigare i egenskap av Isak Grunewalds hustru.

*Bokförläggaren och konsten* (Albert Bonniers förlag) är i större format och innehåller ett antal uppsatser och samtal om konstlänkaren och -samlaren Gerard Bonnier (1917–1987). Den definitiva lejonparten av skriften ägnas åt Albert Bonniers Förlags konstsamling, vilken återges i ett utsökt tryck.

Författarbiografier var också väl representerade i Göteborg, exempelvis genom Johan Svedjedals mycket omfattande – och med många foton illustrerade – monografi över Karin Boye: *Den nya dagen gryr: Karin Boyes författarliv* (Wahlström & Widstrand). Nästan lika diger är Jesper Högströms *Lusten och ensamheten: En biografi över Hjalmar Söderberg* som främst fokuserar på dennes förhållande till kvinnorna och till förra sekelskiftets Stockholm. En annan tegelsten till formatet (760 sidor) är

Ernst Brunners *Darra: Om Swedenborg* (Albert Bonniers förlag) vilken ingår i hans serie av historiska biografier, där vi tidigare mött Carl Michael Bellman.

Bland författarporträtten ingick också Ester Blenda Nordström och Stig Dagerman, representerade i Fatima Bremmers *Ett jävla solsken: En biografi om Ester Blenda Nordström* (Forum) och Lo Dagerman/Nancy Picks *Skuggorna vi bär: Stig Dagerman möter Ella Federn i Paris 1947* (Norstedts).

Av mycket naturliga skäl uppmärksammades Finlands 100-årsjubileum på flera sätt vid mässan. Bland annat gav två svenska författare – båda med personliga finska erfarenheter – ut var sin skrift om den i sammanhanget så utomordentligt betydelsefulle marskalcken Mannerheim. Det handlar dels om Herman Lindqvists *Mannerheim: Marsken Masken Myten* (Albert Bonniers förlag), dels Dag Sebastian Ahlanders *Gustaf Mannerheim* (Historiska Media). Inte minst innehåller de intressanta fotografier från dennes tsarryska tid; alltså innan han 1917 lite oväntat och så avgörande klev in i den dramatiska utvecklingen i vårt östra broderland.

Svensk 1500-talshistoria behandlas i Bo Erikssons *Sturarna: Makten, morden, missdåden* (Norstedts). Bland illustrationerna märks en närbild av Carl Milles uppsaliensiska Sturemonument, vilket som bekant är placerat så högt

upp på Uppsalaåsen att det normalt är svårt att komma åt att se.

Givetvis bjöd det nutida politiska fältet på flera levnadsteckningar. Till sidantal mest omfattande var Dick Harrisons *Tage Erlander: Jag har ingen vilja till makt* (Ordfront); föremål för ett givande seminarium där författaren samtalande med före statsministern Ingvar Carlsson. Några decennier tidigare var Kata Dalström – överklassflickan som blev socialistisk agitator – mycket aktiv. Hennes extraordinära levnadsöde har Gunnela Björk fångat i *Kata Dalström: Agitatorn som gick sin egen väg* (Historiska Media).

Dramatiken i vår politiska historia under 1800-talets förra hälft speglades i två biografier, dels Gunnar Petris *Hans Järta: En biografi* (Historiska Media), dels Bo Hammarlunds *Den aristokratiska rebellen: Magnus Jacob Crusenstolpe i 1800-talets offentlighet* (Dialogos), båda med välvalda illustrationer.

Slutligen ska tre mera annorlunda biografier nämnas. Den första är Beata Arnborgs *Se på mig! En biografi över Zarah Leander* (Natur och Kultur – se recension i föreliggande nummer). Den bjuder på en fyllig presentation av denna stjärna från film- och revyvärlden med speglingar av Sveriges ambivalenta hållning till Hitlers Tredje Rike. En naturlig komplettering och motvikt utgör möjligen Per Enruds

*Den farligaste av flyktingar: Paul Olberg – antinazist, antikommunist och dissident i folkhemmet* (Carlssons) vari dennes osannolika liv (1878–1960) skildras, där han och hustrun till slut hamnade på Lilla Essingen.

Nästan lika färgstark och annorlunda är en ständigt opponerande och sanningssägande gestalt som Göran Nilzén

beskriver i *Den besvärlige Gyllenkrok: Överste Axel Gyllenkrok* (Carlssons). Dennes militära karriär fick ett abrupt slut när han 1938 helt sonika blev suspenderad.

Nog gav Bokmässan många uppslag till läsning för oss personintresserade – och också till recensioner i *PHT!*

## Minnesrunor: Livsviktiga för dagspressen på Island

Av Christina och Lars-Åke Engblom

Familjematerialet har på senare år vuxit markant i alla dagstidningar. I Stockholms morgontidningar består det ibland av sju-åtta sidor, annonserna inräknade. I

nästan alla dagstidningar finns dagligen en större porträttartikel om någon som fyller år eller gjort en speciell bedrift, och i många lokaltidningar välkomnas de nyfödda inom spridningsområdet med en bild på familjesidan.

Det här är ett innehåll som sällan läggs ut på gratissajterna utan som mestadels är exklusivt för tidningarnas pappersutgåvor och betalande läsare. Det visar vilket värde det har. Familjematerialet som förr hade en ganska låg status på redaktionerna har idag fått en viktig roll i tidningarnas kamp för att behålla sina prenumeranter.

Särskilt tydlig är denna utveckling på Island. Där består 20–25 procent av det redaktionella innehållet i *Morgunblaðið*, landets stora prenumererade tidning, av minnesartiklar (minningargreinar). Så gott som alla islänningar som avlider får på detta sätt sina liv skildrade i *Morgunblaðið*. Minnesorden är mestadels skrivna av släktingar, vänner, arbets- och skolkamrater eller andra bekanta. De har mycket högt läsvärde;

**Garðar Pétursson**

† Garðar Pétursson fæddist í Vestmannaeyjum 20. október 1948. Hann lést á líknardeild Landspítalans í Kópavogi 26. maí 2016.


Foreldrar hans eru Laufey Stefánsdóttir, f. 15. febrúar 1924, d. 30. desember 1995, og Pétur Jónsson, f. 20. júlí 1927. Laufey var gift Ingimundi Þorsteinsyni, f. 24. september 1924, d. 25. júlí 1997. Pétur er giftur Rögnu Guðmundsdóttur, f. 20. júlí 1930. Systkini Garðars sam-mæðra: Ómar Örn, f. 1958, Unnur, f. 1960, Agnes, f. 1965, d. 2006, og samfeðra: Daðey, f. 1949, d. 1953, Erlingur, f. 1952, Daði, f. 1955, Viktor, f. 1962, og Bryndís, f. 1969.

Eftirlifandi eiginkona Garðars er Ragnheiður Víglunds-dóttir, f. 16. apríl 1957, frá Akureyri. Foreldrar hennar eru Hermína Marinósóttir, f. 1919, d. 2002, og Víglundur Arnljóts-son, f. 1916, d. 1996. Garðar og Ragnheiður gengu í hjónaband

30. desember 1978. Börn Garðars og Ragnheiðar eru: 1) Laufey Dögg, f. 1979, maki Auðunn Einarsson, f. 1975. Börn þeirra: a) Viktoría Líf, f. 2014 og b) Jakob Jens, f. 1994. 2) Daði, f. 1982, maki Karólína Helga Símonardóttir, f. 1984. Börn þeirra: a) Alexander Máni, f. 2002, b) Dagur Máni, f. 2007, c) Fjóla Huld, f. 2010 og d) Bríet Yr, f. 2013.

Garðar hóf snemma að stunda sjómennsku, sem hann starfaði við mestan hluta starfs-ævi sinnar á hinum ýmsum bát-um og skipum frá Vestmanna-eyjum. Garðar fluttist til Akur-eyrar árið 1976 og bjó þar með eiginkonu sinni og börnum þar til þau fluttust til Vest-mannaeyja árið 1982. Síðan flutti fjölskyldan til Hafnar-fjarðar árið 2006.

Útför Garðars fer fram frá Hafnarfjarðarkirkju í dag, 3. júní 2016, klukkan 15.



enligt en undersökning skulle hälften av prenumeranterna säga upp tidningen om minnesartiklarna försvann.

*Morgunblaðiðs* minnesartiklar är ett unikt inslag i den nordiska mediemiljön, förmodligen i hela världens. Varje vardag upptar minnesorden 6–8 helsidor, och ändå får inte alla plats. De som inte trycks publiceras i en särskild nätversion. Det är inget nytt fenomen – minnesartiklarna har länge utgjort ett säreget innehåll i den isländska pressen – men under de senaste decennierna har de starkt vuxit i omfång.<sup>1</sup>

### Nästan alla får minnesord

Under 1900-talets första hälft såg familjesidorna i de isländska tidningarna ut på samma sätt som i övriga Norden. Ett mycket begränsat antal personer uppmärksammades med minnesord. Efter andra världskriget började ett annat mönster utvecklas. Minnesorden blev då mer frekventa och mer personliga. En mätning visar att 10 procent av de islänningar som avled 1946 ägnades minnesord i någon av tidningarna. Fyrtio år senare, 1986, hade denna andel ökat till 50 procent. Idag får nästan alla islänningar, 85–90 procent, som lämnar det jordiska en sista hyllning på detta sätt.<sup>2</sup>

Artiklarna har en standardiserad uppläggning och layout. Först presenteras den avlidna eller avlidne med namn och bild och uppgifter om

var och när hon/han föddes och dog. Därefter följer vanligen en utförlig skildring av hela släkten; föräldrar, barn, barnbarn, svärföräldrar et cetera och så en beskrivning av skolgång, yrkesverksamhet, föreningsuppdrag med mera. Detta avsnitt är tryckt med halvfet stil. Så följer de personliga minnesorden, ett efter ett, utan rubrik, men alla undertecknade med namn.

### Åtta sidor om tretton personer

Fredagen den 3 juni 2016, för att välja en enskild dag, innehöll *Morgunblaðið* över åtta sidor minnesord om 13 personer, sju män och sex kvinnor. Flest minnesartiklar denna dag tillägnas en kvinna på 90 år; näst flest en kvinna som avlidit bara 24 år gammal.

Vilka är det då som skriver? Mestadels är det som tidigare sagts släktingar: barn, barnbarn, barnbarnsbarn, svärdöttrar, svärsöner, syskon, syskonbarn, svågrar och svägerskor. Dessutom vänner, grannar och arbetskamrater. De som får minnesord från arbetskamrater, arbetsgivare och representanter för förenings- och samhällsliv, som en Lionsklubb eller ASÍ (isländska LO), är alla relativt sett yngre (i dessa fall mellan 47 och 83 år gamla). På så sätt är minnesartiklarna en spegling av livet, hur de kretsar man rör sig i med stigande ålder blir mer begränsade.

På senare år har det blivit allt vanligare att minnesartiklarna inleds med

ett direkt tilltal, som i ett brev till den avlidne: "Älskade mormor", "älskade pappa", "min älskade Regína"... Den 3 juni hade cirka en fjärdedel av artiklarna en sådan inledning. Ganska vanligt är också ett du-tilltal senare i texten som till exempel "Vila du i frid älskade bror", "Kära vän vila i frid", "Älskade mormor, jag saknar dig".

Innehållet i artiklarna är både växlande och likriktat. Den isländske medieprofessorn Þorbjörn Broddason, som följt genrens utveckling, påpekar att eftersom hälften av runorna är skrivna av släktingar (den 3 juni 2016 en ännu större andel) är inte syftet i första hand att ge omgivningens stöd till familjen i en svår tid, utan snarare ett ställningstagande från familjen till omgivningen.<sup>3</sup> De artiklar som skrivs av utomstående innehåller oftare en saklig redogörelse för uppväxt, skolgång och yrkeskarriär. Sådana inslag finns också i släktingarnas artiklar, men där blandas de faktiska uppgifterna om uppväxt, flyttningar och yrkesliv med egna minnen och reflektioner: "jag minns farfars berättelser", "han startade snickeri och aldrig lämnade han ifrån sig ett dåligt arbete".

I minnesartiklarna beskrivs de avlidna som tålmodiga, hjälpsamma och omtänksamma mot både vänner och släktingar, speciellt barnbarn. Andra goda egenskaper och värden som lyfts fram är hembygdskärlek och gästfrihet:

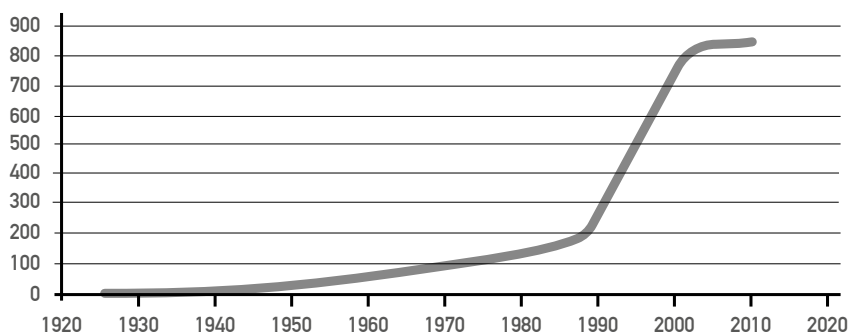
"ingen behövde någonsin gå hungrig därifrån, alltid kunde man få våfflor och sylt hos farmor". Mer eller mindre underförstått hänvisas också till sjukdom och problem: "när historien om honom var glömd av honom själv", "trots kärleksfulla föräldrars stöd gick det inte så bra", "drabbad av olyckor", "alkohol och andra problem". Många artikelförfattare utgår från eller berättar gemensamma minnen, om resor, biobesök, spelkvällar eller om hur de sågs första gången.<sup>4</sup>

Ett viktigt inslag är förstas uttrycken för saknad; det är också en vanlig avslutning på minnesartiklarna. Ordvalet i den här typen av texter blir av naturliga skäl både känsloladdat och stereotyp. I minnesartiklarna har utvecklats ett eget språkbruk, till viss del med underförstådd betydelse. Genren har till och med blivit föremål för satir. Den isländska författaren Steinunn Sigurðardóttir skrev redan 1993 en roman med titeln *Siðasti orðið* (översatt till svenska med titeln *Sista ordet*) som kan läsas som en parodi på den isländska dödsrunetraditionen.<sup>5</sup>

### Bara i en tidning

Minnesartiklarna förekommer idag enbart i *Morgunblaðið*, som är den enda kvarvarande dagstidningen vid sidan av gratistidningen *Fréttablaðið*. Denna utkommer också varje dag, men i gratistidningen återfinns bara döds-





Figur 1. Antal minnesartiklar under augusti månad i isländska dagstidningar 1926–2010. Källa: Guðrún Óla Jónsdóttir, *Loksins færðu bréf frá mér*, s. 27.

annonser, inga minnesartiklar. Så sent som på 1990-talet existerade annars sex dagstidningar på Island och fem av dessa publicerade minnesartiklar enligt den modell som beskrivits. Den femte, en eftermiddagstidning, koncentrerade sig på födelsedagsnotiser.

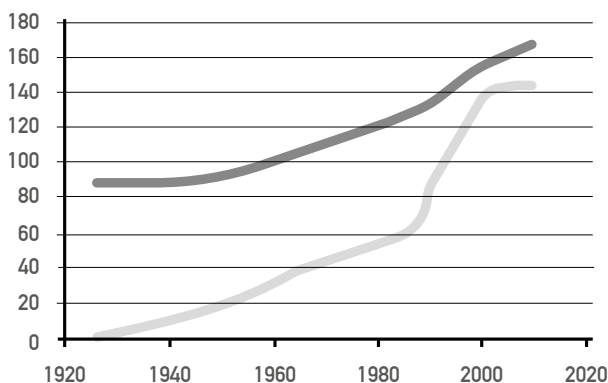
Hur traditionen utvecklats framgår av figur 1, som bygger på två seminarieuppsatser vid Islands universitet av Halldóra Dröfn Gunnarsdóttir och Guðrún Óla Jónsdóttir. De har analyserat och räknat antalet minnesartiklar under en månad (augusti) i den isländska pressen från 1926 till 2010. En kraftig uppgång skedde som synes under 1990-talet. Till denna bidrog sannolikt att det blev både lättare att skriva och sända in artiklarna med datorteknikens hjälp. Under 2000-talet har kurvan planat ut på en hög nivå; om dem som avled i augusti 2010 skrevs cirka 850 artiklar. På årsbasis motsvarar detta cirka 10 000 artiklar. Antalet

torde vara minst detsamma idag.

Till detta kommer alla artiklar som inte får plats i papperstidningen utan enbart publiceras i den nätversion som *Morgunblaðið* startat som komplement. Figur 2, med samma källa, visar hur stor andel av dem som avlider som ägnas minnesartiklar. Övre kurvan (antalet avlidna), undre kurvan (antalet avlidna som det skrivs om) går nästan ihop på senare år. Vid senaste mätningen, 2010, blev 86 procent av de avlidna föremål för minnesartiklar, i genomsnitt med sex artiklar vardera.

1991 uppmärksammades 69 procent med i snitt tre artiklar per person.

Nästan alla som avlider uppmärksammas alltså på detta sätt, oavsett social ställning. Kända personer får dock extra stort utrymme. När författaren Halldór Laxness dog hade *Morgunblaðið* en hel bilaga. Likaså när förre statsministern Halldór Ásgrímsson avled 2015. Det har också



Figur 2. Antalet avlidna i augusti månad per år (övre kurvan) och antalet som ägnas minnesartiklar i pressen (undre kurvan).

Källa: Guðrún Óla Jónsdóttir, *Loksins færðu bréf frá mér*, s. 28.

skett en könsutjämning visar Guðrún Óla Jónsdóttir i sin uppsats *Loksins færðu bréf frá mér* ("Till slut får du brev från mig"). För trettio år sedan var det en övervikt för män (55 procent), idag skrivs det om precis lika många kvinnor som män. De som dör unga ägnas flest artiklar; av dem som var mellan 0 och 30 år förekom minnesartiklar för 96 procent, av dem som var mellan 31 och 60 var andelen 90 procent.<sup>6</sup>

### Fler släktingar än vänner skriver

Guðrún Óla Jónsdóttir har också närmare undersökt vilka det är som skriver, delat in dem i kategorier och sett på om några förändringar skett mellan hennes tre mätperioder (augusti månad 1991, 2001 och 2010). Tre kategorier avser släktingar: de allra närmaste (föräldrar, barn, syskon, barnbarn); därefter svärföräldrar, svägrar, svägerskor et cetera;

samt i en tredje grupp mer avlägsna släktingar. De övriga kategorierna utgörs av vänner, arbetskamrater, föreningskamrater samt personer som känt de avlidna som barn (lärare, idrotts-tränare och liknande).

I mätningen 1991 var gruppen "vänner" den största (37 procent), därefter nära släktingar (22 procent) och avlägsna släktingar (14 procent). Tio år senare hade de nära släktingarna passerat vännerna (32 procent mot 26) och 2010 var det klart fler släktingar än vänner och bekanta som hade författat minnesartiklarna: 38 procent nära släktingar, 17 procent avlägsna släktingar och 8 procent svärföräldrar/svägrar/svägerskor. Vännernas andel var 22 procent och arbetskamraternas 5.<sup>7</sup>

Samtidigt blev artiklarna mycket mer personliga. Enligt Guðrún Óla Jónsdóttir utgjorde de "person-

liga” artiklarna 90 procent år 2010 mot 10 procent ”opersonliga”. Förhållandet 1991 var 55 procent mot 45. Som personliga betecknade hon artiklar som till exempel innehöll känsloladdade ord, återgav gemensamma minnen och var skrivna i första eller andra person. De opersonliga artiklarna var mer formella.<sup>8</sup>

Sex av tio minnesartiklar var 2010 skrivna av kvinnor, en något större andel än 1991. Guðrún Ólas undersökning visar också hur bred författarkretsen blivit. Av de 359 personer som ingick i hennes enkäturval uppgav 224 (62 procent) att de själva någon gång medverkat med minnesartiklar i *Morgunblaðið*.<sup>9</sup> Det belyser vilket skrivande folk islänningarna är, men också vilken roll minnesartiklarna fått i det isländska samhället.

### Håller prenumeranterna kvar

Minnesartiklarna har kommit att få en allt viktigare roll i den kamp *Morgunblaðið* numera måste föra för att behålla sina prenumeranter. *Morgunblaðiðs* upplaga uppgick vid millennieskiftet till 56 000 exemplar – i ett land med 300 000 invånare. Ingen prenumererad dagstidning i världen torde ha haft en så hög täckning i ett land och få tidningsföretag torde ha varit så ekonomiskt stabila.

Men 2001 fick *Morgunblaðið* konkurrens av gratistidningen *Fréttablaðið* med

svenska *Metro* som förebild. Den distribueras direkt till hemmen och kommer i brevlådan varje morgon måndag till lördag till 80 000 hushåll i huvudstadsområdet och Akureyri. *Fréttablaðið* når idag 50 procent av Islands befolkning, medan *Morgunblaðiðs* läsekrets krympt till en dryg fjärdedel.<sup>10</sup>

*Morgunblaðið* har ett rikhaltigare innehåll, särskilt när det gäller kulturbvakningen, men för att hålla sig övergripande orienterad om vad som händer i landet och omvärlden verkar de flesta nöja sig med *Fréttablaðið* i kombination med radio, tv och web. Dock betalar över 20 000 prenumeranter cirka 4 000 svenska kronor om året för *Morgunblaðið*, och det är här minnesartiklarna kommer in. För den stora skillnaden mellan *Morgunblaðið* och *Fréttablaðið* är just dessa.

Om minnesartiklarna försvann skulle mer än hälften av *Morgunblaðiðs* prenumeranter säga upp tidningen. Det antyder i varje fall svaret på en fråga som Guðrún Óla Jónsdóttir ställt till alla dem som prenumererar på *Morgunblaðið* i sitt urval. 54 procent svarade att de skulle upphöra med sin prenumeration, 46 procent skulle fortsätta ändå.<sup>11</sup>

### Särskild nätupplaga

Alla eftermälen får som nämnts inte plats i papperstidningen, utan många publiceras enbart i en särskild sektion



förda minnesartiklarna med namn och bild och antalet ord. Varje månad säljer *Morgunblaðið* 30–50 sådana böcker; det inbringar brutto 300–400 000 svenska kronor per år.<sup>12</sup>

Minnesartiklarna är alltså ett läsarproducerat material med högt läsvärde som både kan attrahera prenumeranter och generera extraintäkter. Modellen torde inte ha något motstycke i världen. Minnesartiklarna i *Morgunblaðið* är över huvud taget ett intressant fenomen i tider då papperstidningen får allt hårdare konkurrens från de sociala medierna. Här utmanar de traditionella medierna de sociala på deras hemmaplan. Men vad det isländska exemplet framför allt visar är vilken betydelse det personorienterade materialet kan ha även i dagens mediasamhälle.

Det ser vi alltså även i Sverige, där till exempel *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* under helgerna har flera uppslag med nekrologer och dödsannonser. I *Göteborgs-Posten* med flera tidningar förekommer ofta flera dödsannonser för en och samma person, ibland upp till ett tiotal. Bakom dessa står samma kategorier som skickar in minnesartiklarna till *Morgunblaðið*, det vill säga släktingar, vänner, kollegor, föreningskamrater med flera.

Är det isländska exemplet rentav på väg att sprida sig till Sverige och övriga Norden, fast till att börja med, på annonssidorna?

## Noter

- 1 De isländska minnesartiklarna har bland annat behandlats i följande antologiartiklar och uppsatser och som även bildar underlag för denna artikel: Þórbjörn Broddason, Läsarna i tidningen. Debattartiklar, insändare, dödsrunor och utrikesnyheter i JP och Morgunblaðið. I: Gert Z. Nordström (red.) *En lokaltidning och det offentliga samtalet*. Jönköping University Press, 1998; Lars-Åke Engblom, Minnesord på Island. Användarskapat innehåll som intäktskälla. I: Ingela Wadbring & Ragnhild Mølster (red.) *Nordicom Information 2016 nr 1*; Halldóra Dröfn Gunnarsdóttir, Minninargreinar í íslenskum dagblöðum – Minnesartiklar í ísländska dagstidningar. Óbirt BA-ritgerð (Kandidatuppsats) Islands universitet, 1988; Guðrún Óla Jónsdóttir, Loksins færdu bréf frá mér – Till slut får du brev från mig, Lokaverkefni til MA-gráðu í blaða- og fréttamennsku (Magisteruppsats) Islands universitet, 2014.
- 2 Jónsdóttir, s. 28
- 3 Broddason, s.177
- 4 *Morgunblaðið* 3 juni 2016
- 5 Steinunn Sigurðardóttir, *Sista ordet*. Trevi, Stockholm, 1990. (Isländska originaltiteln: Síðasti orðið, översatt till svenska av Inge Knutsson).
- 6 Jónsdóttir, s. 32
- 7 Ibid., s. 35 ff.
- 8 Ibid., s. 41
- 9 Ibid., s. 53
- 10 Engblom, s. 98
- 11 Jonsdóttir, s. 52
- 12 Engblom, s 99 f.

## ”Sanning, kärlek, arbete”: Siljansgården och Siljansskolan

Av S Gunnar Edlund

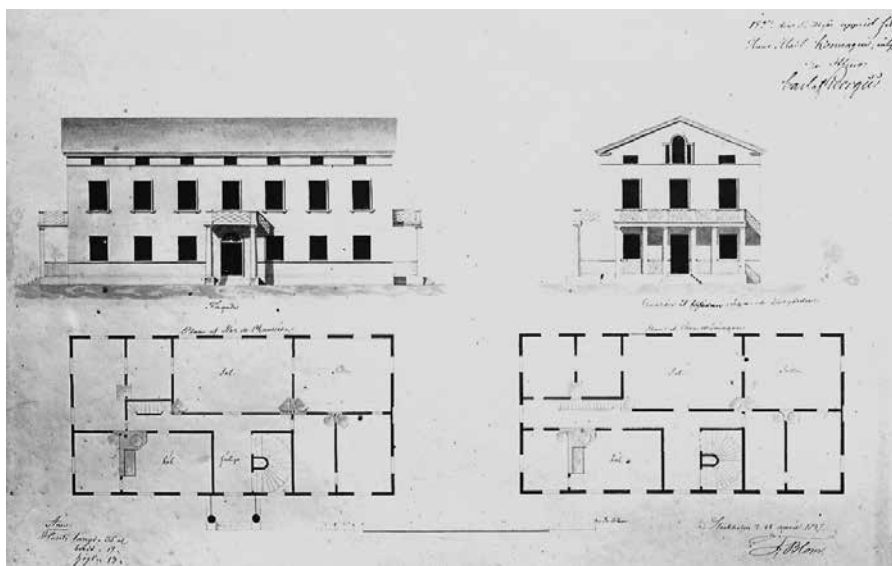
För drygt ett sekel sedan, sommaren 1917, lades grunden till en vacker byggnad i gammal dalastil, belägen i Tällberg, högst upp på en sluttning ned mot stranden av Siljan. Den gavs namnet Siljansgården. Beställare var Signe Bergner (1881–1945) och arkitekt var John Åkerlund (1884–1961), som ungefär samtidigt också ritade Sigtunastiftelsen (1916–18). Tio år senare gifte sig Signe Bergner med Harald Alm (1897–1976) och samma år, sommaren 1927, inledde de båda den verksamhet, som senare skulle bli känd under namnet Siljansskolan och som strax skall beskrivas. Men först en utflykt till Kungliga Djurgården i Stockholm och familjen Alm.

På Djurgården finner man, mitt emot Skansen och i Franska Vårds-  
husets närhet, en vackert grönmålad tvåvåningsbyggnad benämnd Stora Rosenvik. Huset ritades av Fredrik Blom (1781–1853), Karl XIV Johans favoritarkitekt. Han var mannen bakom Kungliga Borgen på Ladugårdsgärde



*Signe Bergner. Bild ur Kärlek på jorden av Harald Alm.*

(uppförd 1818–22), lustslottet Rosendal på Djurgården (uppfört 1823–27) och Skeppsholmskyrkan på Skeppsholmen (uppförd 1823–42). Han var också pionjär när det gäller monteringsfärdiga hus och Rosenvik var just ett sådant



– det uppfördes först på prov i Timrå socken i Medelpad innan det 1828 hamnade på Djurgårdsslätten. Dess förste innehavare var medicinalrådet Magnus af Pontin (1781–1858), vilket förklarar dagens gatuadress: af Pontins väg.

Stora Rosenvik ägdes därefter i över hundra år av familjen Alm, vars mest framträdande representant, roteman Carl Alm (1861–1928), på fädernet stammade från Örebro och på moder-net tillhörde den vittförgrenade släkten Bergman från Nederkalix. Denna familjs portalgestalt, grosshandlaren Johan Bergman-Olsson (1800–1865), som bland annat ägde Waldemarsudde, var hans morfar. Titeln roteman ger militära associationer men den förekom också i civila sammanhang. Fram till 1926 var Stockholm indelat i rotar

*Ritning till Stora Rosenvik, arkitekt Fredrik Blom.*

*Foto Stockholms stadsmuseum.*

och inom varje sådant område fanns en roteman med ansvar för bland annat folkbokföring och mantalsskrivning.

Carl Alm var emellertid verksam på många andra områden än som befattningshavare i Stockholms stads tjänst. Han grundade och ledde i många år AB Hem på landet, som byggde billiga bostäder i Stockholms närmaste omgivning. Han var också en föregångsman när det gäller frivilligarbete inom Svenska kyrkan. Han tog 1893 initiativet till Sällskapet för kyrklig själavård, för vars tidskrift *Församlingsbladet* hans hustru Anna Forssell (1862–1958) blev redaktör. Hon tillhörde den bekanta Järvsösläkten – en

kusin var Hans Forssell (1845–1901), en av De Aderton. Carl Alm medverkade också 1918 som en av initiativtagarna vid tillkomsten av Svenska kyrkans lekmanaförbund – Kyrkobroderna.

I Annas och Carls äktenskap föddes fem söner, av vilka den äldste Sigfrid blev kyrkoherde, Teodor affärsman, Henrik konsthistoriker, Harald lärare och Gideon advokat. I fortsättningen kommer det att handla om den näst yngste Harald.

Harald Alm förberedde sig för en planerad akademikerbana med att i Uppsala avlägga filosofie kandidatexamen i religionshistoria, grekiska och filosofi. Han försörjde sig därefter med tillfälliga lärartjänster tills dess att han 1924 sammanträffade med den betydligt äldre Signe Bergner, vilket kom att förändra hela hans tillvaro. Mötet ledde till giftermål tre år senare, vilket

emellertid orsakade brytning med delar av den Almska familjen, framför allt med modern, som vägrade ”godkänna” sonens äktenskap. Bakgrunden var följande.

Signe växte upp som adoptivbarn hos prästfamiljen Bergner i Jämtland. Hennes biologiska mor var den danska skönheten Polly Culmsee (1850–1900), författaren Holger Drachmanns (1846–1908) stora kärlek. Polly förälskade sig emellertid i lundaläkaren Alphons Theorin (1841–1881), medicine och filosofie doktor, sedermera provinsialläkare i Sveg. Där föddes Signe liksom hennes yngre bror, den på sin tid välkände stockholmsläkaren Waldemar Gårdlund (1879–1959), i sin tur far till nationalekonomen, professor Torsten Gårdlund (1911–2003). Namnet Gårdlund tilldelades barnen i samband med modern Pollys omgifte. Den övergivne



*Siljansgården. Foto ur Kärlek på jorden av Harald Alm.*



Drachmann gifte sig senare med Pollys syster.

Signe hade varit gift två gånger: först med ”Kina-Gunnar”, det vill säga geologen och arkeologen professor J. Gunnar Andersson (1874–1960), mångårigt verksam i Kina; därefter med den danske ingenjören Carl Gimbel. Äktenskapen – båda barnlösa – avslutades med skilsmässa och det var dessa skilsmässor som motiverade Anna Alm att ta avstånd från sonens äktenskap. Bröllopet mellan Harald och Signe kom likväl till stånd med borgmästare Carl Lindhagen (1860–1946) som officiant.

Signes utbildning var mångsidig – hon var gymnastikdirektör och handarbetslärarinna och hade genomgått ett flertal kurser i vad som senare blev Socialinstitutet, liksom sjukvårdskurser hos Röda Korset och kurser i huslig ekonomi vid olika fackskolor. På hennes initiativ startades 1910 det första hemmet i Sverige för ensamstående mödrar.

Vad som förenade Signe och Harald var i första hand deras gemensamma intresse för barnuppfostran och pedagogik. Båda hade läst och inspirerats av den schweiziske reformpedagogen Heinrich Pestalozzi (1746–1827) och hans idéer om rörelse och arbete som fostrande och inlärningsstimulerande faktorer och om hemmets grundläggande betydelse vid sidan av skolan.

De hade också studerat den italienska läkaren Maria Montessori (1870–1952), som särskilt betonade betydelsen av daglig praktisk verksamhet jämsides med intellektuella studier och som förordade en långt gående frihet åt barnet i dess spontana aktiviteter. Makarna Alm utvecklade och sammanfattade senare sin egen syntes av dessa läromästare i en gemensamt skriven bok, *Icke blott kunskaper* (1944).

Redan i anslutning till sitt giftermål bestämde sig Signe och Harald Alm för att tillsammans gå från teori till praktik med den nu betydligt utvidgade Siljansgården som bas. På en tomtareal om elva tunnland kom denna slutligen att omfatta drygt 30-talet större och mindre byggnader, somliga nybyggda och då fortfarande i dalastil, andra ”genuina” och ditflyttade från olika delar av landskapet.

Verksamheten inleddes 1927 med en sommarkurs av halvannan månads längd för pojkar och flickor mellan 9 och 12 år, som sedan upprepades årligen fram till 1958. Samma år 1927 inleddes en serie av vinterinternat för barn mellan 7 och 15 år, en tidig form av friskola. Denna verksamhet avslutades 1942. Under mottot ”Sanning, kärlek, arbete” och med tanken om en sund själ i en sund kropp som ledstjärna, hade man sökt finna en balans mellan studier, praktiskt arbete, lek och vila.

Med början 1928 bedrevs också en



*Stora Rosenvik 2017. Foto Holger Ellgaard.*

ärligen återkommande bildningsaktivitet för vuxna under beteckningen "Siljansgårdens nordiska sommarhögskola". Det rörde sig om kurser av i allmänhet tio dagars längd och med en rad av den tidens kända kulturpersonligheter som kursledare och föreläsare. Några exempel: musikkurser under ledning av "allsångens fader", den tyske professorn Fritz Jöde och under medverkan av bland andra Alice Tegnér, kurser i psykisk hälsovård och fostran med österrikiske professorn Alfred Adler och svenske läkaren Poul Bjerre, i praktisk psykologi med professor Torsten Husén, i hälsovård med doktorerna Ragnar Berg och Werner Ludwig, i kulturhistoria med rektor Petrus Envall och författaren Per Johannes, i litteratur och poesi med

professor Viktor Svanberg och författarna Sven Stolpe, Johannes Edfeldt, Harry Martinsson och Sandro Key-Åberg samt i religion, filosofi och samhällsfrågor med filosofie doktor Alf Ahlberg och professorerna Anders Nygren och Ragnar Bring.

Under hela den aktuella tidrymden bedrevs också allmän gästhemsvksamhet och det stod gästerna fritt att efter lust och intresse delta i de olika kurserna eller att vila och avnjuta den unika och allmänt stimulerande och vederkvickande miljön. I en personligt hållen bok från 1969, *Kärlek på jorden: Siljansgården och Siljanskolan under femtio år, minnen, tankar, drömmar*, tecknade Harald Alm en bild av gårdens och skolans historia. Siljansskolan har även blivit föremål för akademisk forskning

– ett färskt exempel är artikeln ”En ny musikuppfostran”, publicerad av docenten Juvas Marianne Liljas i *Nordic Journal of Educational History* 2016.

Skol- och gästhemsvksamheten fortgick fram till 1971, således i mer än 40 år, under Harald Alms ledning. Han insjuknade 1972 och avled 1976. Hustrun Signe Bergner-Alm hade avlidit redan 1945, varefter Harald Alm 1948 ingått nytt äktenskap med Berit Ejder (1920–1951). I detta äktenskap föddes två barn, dottern Signe och sonen Bertil. Dessa barn blev i mitten av 1950-talet riksbekanta i anslutning till den massmedialt mycket uppmärksammade skolstrid som då utbröt med anledning av att Harald Alm, änke- man för andra gången, begärde att själv få undervisa sina barn i hemmet. Han kom då i delo med skolmyndigheterna, som gick till motattack med bland annat polishämtning som dramatiskt

inslag – visserligen resultatlöst eftersom fadern var förvarnad. Efter tre år av förhandlingar, domar och överklaganden löstes konflikten till Harald Alms och – som han ansåg – barnens fördel.

Efter faderns bortgång försökte dottern Signe att fortsätta verksamheten, bland annat med stöd av en vänförening, ”Siljansskolans Vänner”, och en nyinrättad fond, ”Siljansgårdens Kulturfond”, dock förgäves. Gården såldes 2010 på exekutiv auktion till närbelägna Greens hotell.

Harald Alm var i flera avseenden en kontroversiell person – den ovannämnda tvisten med skolmyndigheterna var inte den enda. Han stred emellertid för sina idéer med blanka vapen och torde för sina mångåriga och unika kulturinsatser och för sin reformpedagogiska verksamhet vara väl värd att ännu ihågkommas.



*Siljansgården.  
Bild ur reklamblad.*

## Medarbetare i detta nummer

- Michael Bejke (f. 1960), fil. mag. i historia samt kulturvetare, är verksam som diplomerad omvärldsanalytiker och journalist. Vice ordförande i Heraldiska Samfundet.
- S Gunnar Edlund (f. 1930) är medicine licentiat och tidigare överläkare och klinikchef inom geriatriken. Har redigerat personhistoriska skrifter och medverkat med artiklar och recensioner i bland annat *PHT*, *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Fritt Militärt Forum*.
- Christina Engblom (f. 1942), fil. mag. i nordiska språk och litteraturhistoria, har verkat som universitetsadjunkt vid Högskolan i Jönköping och undervisat i svenska vid Islands universitet och Reykjavíks gymnasier. Översatt artiklar och böcker från isländska och medförfattare till boken *Samband: Sverige och Island i växande kontakt*.
- Lars-Åke Engblom (f. 1943), är professor emeritus i medie- och kommunikationsvetenskap vid Högskolan i Jönköping. Disputerade 1980 på avhandlingen *Arbetarpresen i Göteborg* och har främst forskat om mediehistoria. Senast utgivna bok: *Från djungeltelegraf till Internet: Masskommunikationens historia*. Direktör för det nordiska kulturcentret Nordens hus i Reykjavík 1989–1994 och ordförande i Svensk presshistorisk förening 2005–2016.
- Magnus Gustafson (f. 1974) är journalist, författare och litteraturvetare. Han har utgivit diktverket *Memoarer* (2016), rapportboken *Welcome to Sweden* (2008) och artikelsamlingen *Köping är ingen öde ö* (2004). Som litteraturvetare har han varit inriktad på retoriska strategier och litterära grepp inom den socialdemokratiska rörelsen.

- Sofia Gustafsson (f. 1975), fil. dr i historia, arbetar som universitetslektor på ISAK vid Linköpings universitet. Hon driver ett forskningsprojekt om handelsregleringar och internationella relationer mellan städer på medeltiden, finansierat av Vetenskapsrådet. Publicerar våren 2018 en bok om Joen Petri Klints järteckenbok på Nordic Academic Press.
- Bo G Hall (f. 1938) jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron: Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Kommerseeråd vid Kommerskollegium 1980–2003, samt ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien.
- Olof Holm (f. 1973) fil. dr i historia på avhandlingen *Självvägarområdenas egenart: Jämtland och andra områden i Skandinavien med småskaligt jordägande 900–1500* (2012). Redaktör vid Riksdagsbiblioteket och forskare knuten till Centrum för medeltidsstudier vid Stockholms universitet. Tidigare bl.a. arkivarie vid Landsarkivet i Östersund.
- Åke Lilliestam (f. 1925) fil. dr i idé- och lärdomshistoria, i.e bibliotekarie vid Kungliga biblioteket och överbibliotekarie vid Karolinska institutet, redaktör för *PHT* 1973–1980.
- Bert Mårald (f. 1938) disputerade vid Göteborgs universitet på en avhandling om skandinavisk fredsrörelse och neutralitetssträvanden före första världskriget. Verksam som universitetslektor i historia vid Luleå Tekniska Universitet 1980–2003. Har på senare tid publicerat artiklar kring svensk utbildningshistoria.
- Tiina Rosenberg (f. 1958) är professor i teatervetenskap och genusforskare vid Stockholms universitet.
- Emma Vikström (f. 1987) är doktorand i pedagogik med inriktning mot utbildningshistoria vid Örebro universitet. Arbetar för närvarande på en avhandling om förhållandet mellan pedagogik och eugenik under 1900-talets början.





## PERSONHISTORISK TIDSKRIFT 2018:I

	<b>Artiklar</b>	
<i>Emma Vikström</i>	Människosläktets århundrade: Ellen Key och Statens institut för rasbiologi	9
<i>Sofia Gustafsson</i>	Joen Petri Klint: Stridbar kyrkoherde i Vasatid	29
<i>Magnus Gustafson</i>	Amason och moder: Retoriska strategier hos Agda Östlund	51
	<b>Recensioner</b>	73
	<b>Debatt</b>	
<i>Olof Holm</i>	Till försvar för den tryckta boken	87
	<b>Nytt om Personhistoria</b>	
<i>Bo G Hall</i>	Många biografier på Bokmässan 2017	91
<i>Christina och Lars-Åke Engblom</i>	Minnesrunor: Livsviktiga för dagspressen på Island	94
	<b>Medarbetare i detta nummer</b>	102